

Het probleem met de nationaliteit van glas Glasonderzoek <i>Willem van Traa</i>	4
Glas van het platteland Een onderzoek naar het bezit van glas in Zaandam <i>P. Kleij</i>	10
Stichting het Historisch Gebruiksglas Een verslag van het symposium van 2022	30
Glazen kralen uit een graf uit de periode 1200-1000 BCE Een bijzondere vondst langs de Maas <i>M. Tolboom, L. Megens, B. van Os</i>	34
'5000 jaar kralen' Het Rijksmuseum van Oudheden <i>Mette Langbroek</i>	44
De glascollectie van Museum Boijmans Van Beuningen Wie, wanneer en waarom? <i>Mienke Simon Thomas</i>	46
Een frisse kijk op het werk van Jacob Sang Glassnijder in achttiende-eeuws Amsterdam <i>Henk-Martin J. Goldschmidt</i>	58
Het gebruik van glazen vaatwerk in het Merovingische grafritueel herbelicht Een onderzoek naar het vroegmiddeleeuws begrafenisritueel <i>Anna Marieke van Winkelhoff, MAres</i>	78
De Prof. Dr Ina Isingsprijs 2024	104
Over de auteurs	108

Jaarboek Historisch Gebruiksglas 2022

Voorwoord

In 2016 was ons eerste symposium in Leiden en het jaar daarop verscheen het eerste Jaarboek. Sindsdien hebben we met de inzet en steun van velen ons werk kunnen doen. Daarmee wilden we tenminste een periode van tien jaar volmaken. Voor de jaren daarna zullen we keuzen moeten maken hoe we het beste aandacht blijven geven aan het historische gebruiksglas. Gezien alle positieve reacties zullen we ons jaarlijkse symposium voortzetten. Zo'n fysieke bijeenkomst biedt immers meer dan alleen kennisoverdracht. Daarnaast maakt de online streaming het mogelijk dat meer geïnteresseerden kunnen participeren. Voor het Jaarboek zullen we in de toekomst vooral naar online mogelijkheden omzien, mede door de gestegen kosten.

Gelukkig zijn we niet meer het enige platform dat aandacht besteedt aan historisch glas. Vorig jaar vond in het Rijksmuseum het symposium Glas2022 plaats. Voor de organisatie tekenden de Glasgenoten, een groep medewerkers van musea. Dit initiatief heeft daarna een vervolg gekregen in de kennismiddag GLAS2023 bij het RCE in Amersfoort. En GLAS2024 zal in het Kunstmuseum den Haag plaatsvinden. Wij zijn verheugd dat dit jaarlijks herhaald wordt en zullen de bijeenkomsten met belangstelling blijven volgen. Kennisdeling en -verspreiding zijn immers ook onze doelen. En op deze manier kunnen niet-professionele glasliefhebbers beter contact krijgen met glasprofessionals, wat wij graag nastreven.

We willen ook niet-professionele glasliefhebbers overtuigen dat ze een interessant verhaal hebben en daar over te spreken en/of er wat over te schrijven. Daarom roepen we graag iedereen op die geïnteresseerd is om in persoon, met een mail of anders contact te maken. Wij kijken naar jullie uit!

Afbeelding omslag:

Andries Copier (uitv. Glasfabriek Leerdam), vaas, 1943, collectie Museum Boijmans van Beuningen, verworven in 1954.

De sprekers van vorig jaar hebben in dit Jaarboek hun voordrachten weer naar interessante artikelen omgewerkt en nieuwe ontdekkingen toegevoegd. Wij zijn hen daarvoor dankbaar. Het Jaarboek ziet er weer goed uit en we hopen dat de lezers er plezier aan zullen beleven. Naast de artikelen geven we hier kort aandacht aan de vraag naar de herkomstbepaling en de -meestal onbekende- personen die glashutten leidden en/of de producten vervaardigd hebben.

Door de sterk gestegen kosten van het Jaarboek en het symposium, in combinatie met het slechte beursklimaat, moest de stichting vorig jaar met een tekort afsluiten. Voor dit jaar hebben wij weer een beroep gedaan op onze begunstigers. Door hun bijdragen kunnen we ons werk voortzetten. Daarnaast hebben wij aangeklopt bij culturele fondsen. Wij zijn verheugd dat de stichting Gravin van Bylandt en het Prins Bernhard Cultuurfonds ook deze keer weer royaal hebben bijgedragen aan de kosten van dit Jaarboek.

Aan het einde van de zomervakantie hebben wij iedereen het programma verzonden, zodat men een keuze kon maken om naar Leiden te komen of thuis het programma online te volgen. Wij hopen veel glasliefhebbers in Leiden of online te kunnen begroeten.

Willem van Traa

Voorzitter stichting Het Historisch Gebruiksglas

Stichting
het Historisch
Gebruiksglas

Het probleem met de nationaliteit van glas

Willem van Traa

Bij een nieuw glas of fles wil ik weten waar het vandaan komt: Engeland, Duitsland, Italië? Als ik dan een toeschrijving hoor, vraag ik me af: hoe zeker is dat? Te meer als er gesproken wordt over typisch Newcastle, Rotterdam of Orléans. Ik herinner me dat bij het symposium van 2021 de vraag naar 'Pools glas' niet eenduidig kon worden beantwoord. Want Polen is in de afgelopen eeuwen regelmatig van plaats veranderd. Tot in de achttiende eeuw hoorden Litouwen, delen van Duitsland, Slowakije, Oekraïne en Belarus ook bij Polen. Daarna is het door Oostenrijk, Pruisen en Rusland opgedeeld en bestond er geen 'Polen' meer. Pas in 1918 werd het weer zelfstandig. In 1939 werd het door Nazi-Duitsland en de Sovjetunie bezet en was het Duits tot 1945. Na WW2 schoof de nieuwe Volksrepubliek Polen naar het westen. Het Oosten werd door de Sovjetunie bezet en in het westen 'kreeg' Polen het Duitse Silezië en Poznan erbij. Kijk voor een vraag naar Pools glas dus eerst waar het glashuis in dat

1

Roemer in groen Waldglas, hoog: 12,5 cm, Weserbergland of Hessen?, vierde kwart zeventiende eeuw, eigen collectie.

2

Kan in rookkleurig amber en blauw glas. Salviati, ca. 1875, Metropolitan Museum, New York.

3

Slangenglas in Façon de Venise stijl in kleurloos en opaak-wit glas. Nederlanden, 1660-1680, eigen collectie.

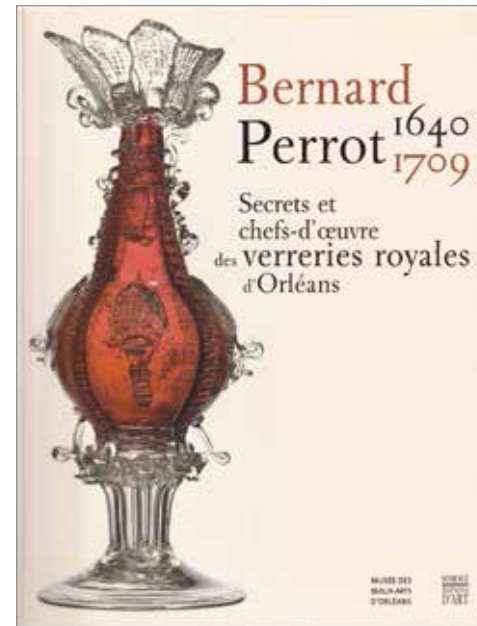
tijdperk lag. Diverse ooit 'Poolse' glashutten, liggen nu in Duitsland, Tsjechië, Hongarije of Oekraïne. We kunnen dus alle kanten op met de toeschrijving van 'Pools' glas.

Dit geldt niet alleen voor Polen. In de vijftiende - zestiende eeuw lagen Luik, Antwerpen, Middelburg en Amsterdam allemaal in de Habsburgse Nederlanden. Op 26 juli 1581

ontkoppelde de Acte van Verlatinghe Noord en Zuid. Van 1813 tot 1830 waren ze weer samen. Was het glas van de Luikse glasmaanufactuur van Bonhomme: Bisschoppelijk, Nederlands, Spaans, Oostenrijks of Belgisch? Duitsland bestond tot 1870 alleen op papier. Onze geliefde Roemers kwamen uit diverse vorstendommen als Hannover, Braunschweig of Hessen (afb. 1). Italië deed het in stappen: op 17 maart 1861 ontstond Italia met Torino als hoofdstad, rond 1866 kwam Venetië erbij en pas in 1871 maakte Rome het geheel compleet. Dus kunnen we pas het laat negentiende-eeuwse glas van de Muranese firma van Antonio Salviati echt Italiaans noemen (afb. 2).

Om het nog ingewikkelder te maken trokken eeuwenlang glasblazers 'achter het geld aan'. Zodra elders betere condities waren, ging men daar werken. Vanaf de elfde eeuw werd in Venetië op hoog niveau glas geblazen. Daarvoor werd elders goudgeld betaald. Ter bescherming van de Venetiaanse economie werd glasimport uit het buitenland verboden en werden vanaf 1291 glasblazers verplicht zich op Murano te vestigen en daar te blijven. Maar het geld lonkte en dus trokken glasblazers toch naar het rijke Noorden. Is het door Muranese meesters buiten Italië geblazen Façon-de-Venise glas Italiaans? (afb. 3).

Een ander voorbeeld is Altare bij Savona in westelijk Italië. Een Franse monnik zag er in de dertiende eeuw een goede plek om glas te maken: bossen, water en niet ver van de zee. Glasblazers uit Frankrijk hebben zich daar gevestigd en burgerden snel in. In de zestiende

4

Tentoonstellingscatalogus over Bernard Perrot.

eeuw werd Ludovico Gonzaga van Mantua door z'n huwelijk Hertog van het Franse Nevers en vroeg de Altaristen mee te gaan. Reizen deden ze al eeuwen en nu kwamen ze terecht bij de Verreries Royales in Orléans. En daar werden ze weer Frans. Een van hen begon in 1640 als Bernardo Perrotto in Altare en stierf als Bernard Perrot in 1709 in Orléans. Hij heeft ook in Luik en Parijs gewerkt. Welke 'nationaliteit' zetten we bij het door hem gemaakte bijzonder aantrekkelijke glas? (afb. 4).

Glasblazers en hun families waren overigens al gewoon om periodiek te verhuizen. Als het gebied rond hun Waldglashut zo ontbost was dat de aanvoer van hout te duur en/of

omslachtig werd, brak men de hele hut af en verhuisde naar een nieuw bosrijk gebied. Dat betekende onderhandelingen met de boseigenaar over de condities van de pacht, hoe lang, hoe duur, hoeveel hout, water of zand, vrijstelling van belastingen, weerplichten en vooral accijns (voor het bier dat in grote mate gedronken werd), etc. En dat elke twintig tot dertig jaar opnieuw. En dan moest al het geblazen glas ook nog aan de man gebracht worden. Ofwel door zelf de boer op te gaan

5

Roemer in groen Waldglas, hoog: 15,3 cm, Weserbergland of Hessen?, vierde kwart zeventiende eeuw, eigen collectie.

6

Dekselbokaal van de New Bremen Co., met wapen van Bremen en 'Old Bremen Success and the New Progress / New Bremen Glassmanufactory 1788 / North America, State of Maryland'.

dan wel door externe handelaren daarmee te belasten.

Het scherp in de gaten houden van en inspelen op de economische ontwikkelingen in binnen- en buitenland was dus in alle tijden een belangrijke taak van de Huttenmeester. Daarvoor was een uitgebreid (familie)netwerk onontbeerlijk. Jonge familieleden werden als leerling een tijd naar het buitenland gestuurd om het vak te leren, contacten te leggen en bekend te raken met de gewoonten van het land. Zo waren leden van de glasfamilies Gundelach of Amelung niet alleen in hun -Duitse- thuisland actief, maar ook in de Baltische landen, de Verenigde Staten of in ons land. Het Duitse tijdschrift 'der Glasfreund' beschrijft vaak deze familieverbanden in alle hoeken van de wereld.

In Duitsland woedde van 1618 tot 1648 (Vrede van Westfalen = Vrede van Münster) de dertigjarige oorlog in alle hevigheid. Na afloop bleek zo'n derde van de bevolking te zijn omgekomen en lag bijna alles in puin. Kapitaalkrachtige opdrachtgevers zaten niet in het arme Duitsland, maar in het buitenland, zoals de Nederlanden. Om te overleven gingen men voor de export aan de slag of verhuisde. Exacte aantallen heb ik niet, maar de glas-handel in Roemers via Keulen en Bremen naar ons land bedroeg jaarlijks honderdduizenden stuks. Ik las dat de glasblazers toen overigens maar vijf Pfennig per stuk kregen (*afb. 5*).

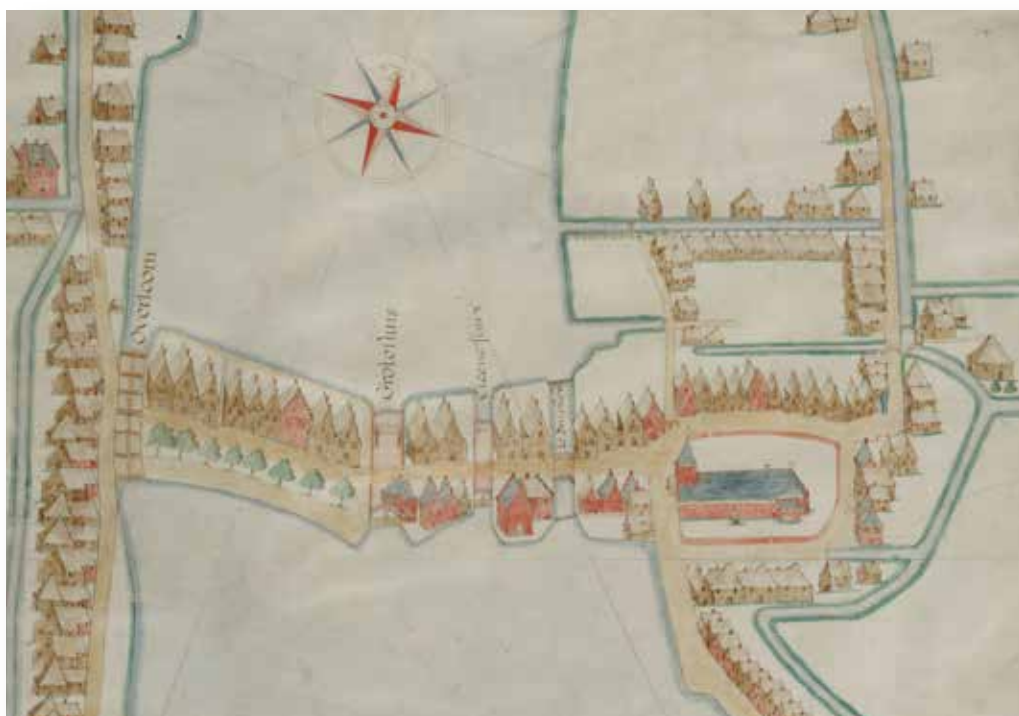
Hoe zat het in de Nieuwe Wereld? Naar verluid zouden kolonisten al in 1608 in Jamestown, Virginia kortdurend (vlak)glas hebben gemaakt. In 1739 begon Caspar Wistar in New Jersey met de eerste succesvolle glasproductie. Een van zijn flessen staat in het Corning Museum of Glass (<https://home.cmog.org>). Met de groei van de bevolking in de achttiende en negentiende eeuw steeg ook de vraag naar (vlak en hol) glas en gingen men dit op geschikte plaatsen maken. Er hebben daar zeker mensen uit Europese glasgebieden gewerkt. Uit vele delen van Duitsland emigreerden soms hele glasblazersdorpen naar de koloniën. Zij kwamen eigener beweging vanwege de armoede in het thuisland of werden ingehuurd/geronseld door ondernemende Amerikanen, die dikwijls uit dezelfde gebieden afkomstig waren (*afb. 6*). Ze kwamen over met hun kennis en kunde, hun werktuigen en werkstijlen en zullen in het begin daarmee gewoon verder gewerkt hebben. Daarom heeft het even geduurd voordat er gesproken kon worden van een eigen Amerikaanse stijl.

De vraag waar een glas of fles vandaan komt kan dus niet met zekerheid beantwoord worden zonder kennis over de plaats van de productie, de tijdsperiode, de actuele technieken en de politieke en geografische constellatie. Ik pleit dus voor meer interdisciplinair werken en onderzoeken. En daarvoor is onze stichting mede opgericht.

Een onderzoek naar het bezit van glas in Zaandam

Glas van het platteland

P. Kleij

1

De dam in Zaandam in 1648 met het noorden boven. Aan de noordkant, waar de Zaan ligt, staan simpele houten huizen en bedrijfjes, aan de zuidkant, aan de Voorzaan, dure stenen gebouwen. In het midden ligt de Grote Sluis met ten oosten daarover de Kleine Sluis en de Spuisluis (kaart gemeentearchief Zaanstad nr. 52.00679).

De afgelopen vijftig jaar is tijdens archeologisch onderzoek veel glas gevonden uit de periode 1400-1800. Deze vondsten geven een ander beeld van het gebruik van glas in het verleden dan blijkt uit glascollecties van musea en verzamelaars. Immers, in dergelijke collecties bevinden zich meestal overgeleverde topstukken terwijl het gewone gebruiksglas ondervertegenwoordigd is. Zo maakt in museumcollecties en in glasverzamelingen gegraveerd glas een belangrijk deel van het geheel uit, terwijl dat juist in archeologische opgravingen een zeldzaamheid is.

Maar ook het opgegraven glas geeft een vertekend beeld. Het meeste is namelijk afkomstig uit stedelijke opgravingen en dan met name uit beerputten. Echter, het waren over het algemeen de wat rijkere mensen die zich een beerput konden veroorloven waardoor het lastig blijft een beeld te krijgen van wat voor glas de meerderheid van de stedelingen, de 'gewone man' dus, in zijn bezit had. Helemaal moeilijk is het om informatie te vinden over het glasgebruik buiten de steden. Pas sinds een jaar of tien worden regelmatig archeologische vindplaatsen op het platteland onderzocht. Het betreft dan vaak wel opgravingen van rijke buitenplaatsen, waterschapshuizen of militaire bouwwerken. Toch komen nu en dan ook opgravingen voor van gewone boerderijen, woonhuizen of afvalstorten waardoor heel langzaam een beeld ontstaat van het glasgebruik van de doorsnee plattelander. Eén van deze onderzoeken vond plaats in Zaandam tijdens het vergroten en uitbaggeren van de Wilhelmi-

2

Archeologen halen de vondsten tussen het puin op de lopende band vandaan (Hollandia, Zaandijk).

nasluis. Dit was voor archeologen een buitenkans om nu eens een grote hoeveelheid glas uit een doorsnee plattelands-context te bergen. Zaandam was immers tot 1800 een plattelandsgemeente.

In de dertiende eeuw werd in de Zaan een dam gelegd. Het dorpje dat bij deze dam lag, kreeg de naam Zaandam. Vanaf de zestiende eeuw stond er bebouwing op de dam. De noordkant, aan de Zaan, was het wat armere deel waar kleine, houten woonhuizen en bedrijfjes te vinden waren. Aan de zuidkant, de Voorzaan, stonden sinds de zeventiende eeuw stenen herbergen en een duur herenhuis. In de dam lagen drie sluisen: de Grote Sluis, de Kleine Sluis en de Duikersluis (afb. 1). In 1903 zijn de Kleine Sluis en de Duikersluis vervangen door één grote sluis: de Wil-

3

Sommige glazen voorwerpen overleefden het geweld van de grijpers en de vallende brokken puin, zoals deze laat zeventiende en achttiende-eeuwse wijnflessen (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud, Zaandijk).

helminasluis. Een deel van de Zaanbodem aan de noordkant van de Dam en een deel van de Voorzaanbodem aan de zuidkant kwamen binnen deze nieuwe sluis te liggen.

De Wilhelminasluis is in 2020 uitgebaggerd, verdiept en verlengd. Omdat het scheepvaartverkeer in de Zaan niet lang stilgelegd kon worden, was het niet mogelijk in de sluis een archeologische opgraving uit te voeren. De archeologen verdeelden daarom de sluis in drie vakken: Zaan, Dam en Voorzaan. De delen Zaan en Voorzaan werden weer onderverdeeld in drie lagen: Boven, Midden en Onder. Grote grijpers stortten de uitgebaggerde

en weggegraven grond per vak en per laag in grote duwbakken. De grond in elke duwbak kreeg een code die verwees naar het vak en de laag waaruit de grond afkomstig was. Duwbotten voeren de bakken vervolgens naar de plaats waar de grond per duwbak werd uitgeschept en op een zeef gedeponeerd. Alles wat niet door de zeef paste, werd via een lopende band afgevoerd. Medewerkers van archeologisch onderzoeksbureau Hollandia stonden aan de lopende band en haalden de archeologische vondsten tussen het puin en afval vandaan (afb. 2). Deze vondsten kregen dezelfde code als die van de grond uit de betreffende duwbak. Zo was duidelijk uit welk vak van de sluis en uit welke laag de vondsten kwamen.

Op deze manier zijn iets meer dan 400.000 vondsten verzameld waaronder bijna 23.000 glasfragmenten en enige complete glazen voorwerpen zoals flessen (afb. 3). Het grootste deel van de vondsten bestond echter uit slecht dateerbaar vensterglas waar weinig informatie uit te halen valt. Veel andere glasfragmenten waren zo klein dat niet vastgesteld kon worden van welke voorwerpen ze kwamen. Glas van na 1800 viel buiten het bereik van het onderzoek naar glas op het platteland. De overgebleven fragmenten waren wel bruikbaar en geven inzicht in het glasgebruik in het Zaandam en daarmee ook inzicht in het glasgebruik op het platteland van vóór 1800. Uiteindelijk zijn door mevrouw C. Scheffer-Mud, archeologisch glasspecialiste van de gemeente Zaanstad, bijna 2.400 fragmenten van vóór 1800 op vorm gedetermineerd.

Voor het tellen van het aantal voorwerpen binnen het vondscmplex is bij bekertjes uitgegaan van het aantal wandscherven en bodems, bij kelken van het aantal stammen, bij roemers en berkemeiers van het aantal schachten, bij Boheemse bekertjes en borrelglasjes van het aantal bodems, bij flessen ook van het aantal bodems inclusief die van de complete flessen, terwijl van het apothekersgoed uitgegaan is van herkenbare scherven.

Het merendeel van de gedetermineerde glasvondsten bestond uit drinkgerei. De oudste glasscherven zijn van een lichtgroene voorraadfles met een bolle buik, een taps toelopende hals op een ingevouwen voet. De fles is in reliëf geblazen met een verticale ribbeling (afb. 4). Dergelijke flessen worden nu en dan aangetroffen tijdens archeologisch onderzoek en dateren uit de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw.¹ Ze zijn echter lang in gebruik geweest en komen regelmatig in jongere vondstcomplexen voor, zoals een exemplaar in Alkmaar uit een context uit de periode 1550-1650 en twee exemplaren uit een beerput uit 1620-1675 aan het Lange Voorhout in Den Haag.²

Uit de tweede helft van de zestiende of de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn vijf fragmenten van een blauwe schenkan die staat op een standring van een of twee onderling versmolten glasdraadwindingen waarvan de onderste is uitgetrokken tot puntige tanden. Complete exemplaren zijn bekend met ribbels op de buik en een lintoor met duimrust (afb. 5).³

Vanaf 1580 duikt er meer glaswerk op, waaronder bekertjes. Het zijn voornamelijk scherven van bierglazen maar ook van kleinere bekertjes waaruit wijn werd gedronken. De bekertjes zijn er in allerlei uitvoeringen: knobbelbekertjes en wafelbekertjes, zowel met een fijn als grof patroon in blank en groen glas. Bijzonder zijn fragmenten van dure vetro a fili bekertjes die vermoedelijk van na 1600 zijn. In de zeventiende eeuw neemt het aantal bekertjes en de variatie toe. Naast de reeds genoemde bekertjes zijn er nu ook netwerkbekertjes en gladde bekertjes. Opvallend zijn twee fragmenten van in die tijd dure kometenbekertjes, twee fragmenten van dure ijsglasbekertjes, de voet van een blauwe beker en een stukje wand van een pasglas. In totaal zijn scherven van 235 laat-zestiende- en zeventiende-eeuwse bekertjes gevonden.

Bekertjes 1575-1700	scherven
• Knobbelbekertjes	18
• Bekertjes met vetro a fili	47
• Grove wafelbeker, kleurloos	11
• Fijne wafelbeker, groen	9
• Pasglas, lichtgroen	1
• Kometenbekertjes	2
• Gladde beker	22
• Gladde beker (met rib)	1
• Bekertjes (verder onbepaald)	114
• Blauwe beker	1
• Ijsglasbekertjes	2
• Netwerkbekertjes	7
	totaal 235

4

De oudste glasvondst: scherven van een fles uit de periode 1450-1550 (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud, tekening naar H. Henkes).

5

Tot de oudste glasvondsten behoren ook deze vijf scherven van een blauwe karaf op een voet uit de periode 1550-1650 (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud, tekening naar H. Henkes).

6

Drie schachten van roemers waarvan twee met hoog gewonden draadvoet, slecht gevormde noppen en slechts één of twee rijen noppen. Dit is kenmerkend voor de achttiende-eeuwse roemers (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

Scherven van roemers en berkemeiers zijn lastig te dateren. Zeker is alleen dat de berkemeier al in de zestiende eeuw voorkomt en na 1650 verdwijnt, dat de gladde noppen na 1650 sterk in aantal afnemen en dat de roemers met hoog gewonden draadvoet grotendeels uit de eerste helft van de achttiende eeuw dateren. Van de scherven van 146 roemers en berkemeiers uit de Wilhelminasluis dateren de scherven van twee berkemeiers uit de zestiende of eerste helft van de zeventiende eeuw, scherven van drie roemers uit

de zeventiende eeuw, scherven van 72 roemers uit de eerste helft van de achttiende eeuw en van scherven van 69 roemers kon de datering niet worden vastgesteld (afb. 6).⁴

Slechts twee roemers zijn van groot formaat. Uit de groot-formaat roemers dronk men bier. De kleinere waren bestemd voor wijn. Naar het schijnt werd uit roemers alleen witte wijn gedronken omdat rode wijn een onappetijtelijke kleur krijgt in een groen glas.

**Roemers/berkemeiers
(1580-1725)**

schachten/voeten

• Berkemeier	2
• Roemer met gladde noppen	3
• Roemer met hoog gewonden glasdraadvoet	72
• Roemer met platte of puntige braamnoppen	67
• Roemer, groot formaat	2
totaal	146

Uit kelken van kleurloos glas dronk men wijn, vaak rode wijn. In de Wilhelminasluis zijn scherven van slechts 25 zeventiende-eeuwse kelken aangetroffen waaronder vleugelglazen, kelken met balusterstammen en stammen waarin gekleurd glas is verwerkt. Een fragment van een stam met leeuwenmasker kan van een kelk of een tazza zijn. Dit was een bijzonder stuk in die tijd, net als de vier façon de Venise vleugelglazen.

Kelken 1600-1700

stammen

• Vleugelglazen façon de Venise	4
• Kelk, holle baluster	7
• Kelk, gelobde baluster	6
• Kelk, gelobde nodus, netwerk kelk	1
• Kelk, kleurloos met blauw	2
• Kelk, baluster met geledingen	3
• Kelk, kleurloos met rood en geel	1
• Kelk of tazza met leeuwenmasker	1
totaal	25

7

Enige van de meer dan zevenhonderd uitgezeefde bodems van flessen (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

Vanaf de late zestiende eeuw tot in ver in de achttiende eeuw zijn vierkante kelderflessen met tinnen schroefdoppen in gebruik. Zij werden in rechthoekige kisten, kelders genaamd, bewaard. Minimaal 49 kelderflessen zijn uit de sluis afkomstig.

De eerste wijnflessen, van groen glas met een bolronde buik en vrij rechte hals, duiken op in het midden van de zeventiende eeuw. In Zaandam zijn geen flesscherven aangetroffen die met zekerheid aan deze periode kunnen worden toegeschreven. Zeker is dat na 1675 scherven van wijnflessen voorkomen tussen de vondsten. Deze bolbuikige flessen met taps toelopende hals zijn in gebruik tot in het midden van de achttiende eeuw. In to-

8

Bijzonder, en helemaal gaaf, is deze achttiende-eeuwse achthoekige fles (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

taal zijn 733 bodems, en zelfs verschillende complete exemplaren, van dit soort flessen uitgezeefd (afb. 3 en 7). Het merendeel van de flessen dateert uit de achttiende eeuw. Bijzonder is een achttiende-eeuwse achthoekige fles (afb. 8). Na 1750 verschijnen de cilindrische flessen die doorlopen tot in de negentiende eeuw. Van de achttiende-eeuwse exemplaren van dit type zijn er 35 gevonden.

Behorend bij de flessen zijn maar liefst 46 groene oren (afb. 9). Deze zijn afkomstig van bolle wijnflessen die door het aanbrengen van een oor tot karaf promoveerden.

Flessen (1675-1800) bodems/complete exemplaren

• Bolle wijnlessen (waaronder 46 karafflessen)	733
• Kelderflessen	49
• Ovale flessen	4
• Grote, zware wijnflessen	9
• Fles (wijde mondrand)	3
• Fles (achthoekig)	1
• Cilindrische flessen	35
• Sierflesjes, gekleurd	2
• Fles, blauw	1
• Fles, flacon, emaille	1
totaal	838

In de meeste flessen zal de doorsnee wijn gezeten hebben. Wijn van goede kwaliteit zat vaak in grote flessen voorzien van een tinnen dop. Grote flessen maken nog geen twee procent van het totaal aantal flessen uit. Goede wijn zat soms ook in flessen met een glas-

zegel. Op een dergelijk zegel, vaak met een doorsnede van 3 tot 5 cm, stond de wijnsoort vermeld die in de fles zat. Ook kon het zegel verwijzen naar de herkomst van de wijn, het wijnhuis dat de wijn had geproduceerd, de handelaar die de wijn verhandelde, de eigenaar van de wijn of zelfs de glashut waar de fles was vervaardigd.

Uit de sluis komen acht glazen fleszegels. De helft van deze zegels komt uit Holstein (afb. 10). De eerste draagt het wapen van Margaretha Hedwig von Altefeld die in de eerste helft van de achttiende eeuw verscheidene glashutten in Holstein bezat. Het tweede zegel heeft een soort wapenschild met vrouw Fortuna erin gestempeld. Dit zegel werd gezet door de Holsteinse glasblazers families Gundelach en Kunckel. Het zegel met Bacchus op een wijvat komt eveneens uit Holstein net als een zegel met een onbekend wapen. Van een vijfde zegel met het wapen van koning-stadhouder Willem III en van een zegel met een onbekend wapen is de herkomst niet bekend (afb.11). Een vrij klein zegel, ongeveer 2 cm in doorsnede, draagt de tekst 'Con Stant Wyn'. Hierin zat wijn van de Constantia wijngaarden uit de Kaapkolonie in het tegenwoordige Zuid-Afrika. De VOC-nederzetting Kaapstad groeide in de loop van de achttiende eeuw uit tot een exporteur van exclusieve wijnen waarvan die van de wijnboerderij Constantia tot de top behoorden. Tussen 1750 en 1800 werd deze wijn gebotteld in cilindrische 'langhals'-flessen, voorzien van een zegel met de naam van de wijn erop.

9

Door oren aan de bolle wijnflessen te zetten, verkreeg men op heel eenvoudige wijze een karaf (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

Het laatste glaszegel is niet van een wijnfles. Gezien de beschadigde tekst '...ter Stahlwasser' heeft er mineraalwater ingezeten. Om precies te zijn mineraalwater uit de bronnen in Bad-Pyrmont. Deze stad in Nedersaksen staat bekend om zijn geneeskrachtige bronnen waaruit ijzerhoudend water - in het Duits Stahlwasser - omhoog borrelt. Dit Pyrmontter Stahlwasser werd gebotteld in glazen flessen en als geneeskrachtig water naar alle delen van Europa geëxporteerd.⁵

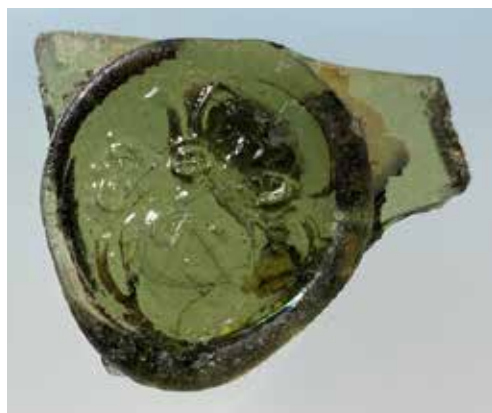
In vergelijking met de zeventiende eeuw neemt het aantal glazen kelkgladen uit de sluis in de achttiende eeuw flink toe: van twintig naar 506. Kelkgladen zijn er in allerlei soorten en maten. Het merendeel van de kelkgladen behoort tot het goedkope type met een gladde, iets wijd uitlopende stam, al of niet met luchtslingers of ribbels, of tot het eveneens goedkope type met wat knopen en schrijven. In totaal gaat het om 340 stuks. De dure kelken met een Silezische stam maken

ongeveer één achtste uit van het totaal aantal kelken waarvan de vorm van de stam bepaald kon worden (afb. 12).

Tussen de honderden stammen van kelkglassen bevinden zich vijf opmerkelijke exemplaren. Wat vorm betreft verschillen ze in niets van de stammen van andere achttiende-eeuwse kelkglassen maar in glassoort wel. Ze

zijn gemaakt van groen glas! Het gaat om een exemplaar met een omgekeerde kandelaarstam op een omgeslagen voet, een gladde stam die iets wijd uitloopt en drie vrijwel identieke stammen met geledingen op een koepelvormige voet (afb. 13).

Dergelijke groene kelken komen niet vaak voor, maar er zijn parallellen bekend. Uit een

10

Glazzegels uit Holstein met daarop, linksboven, het wapen van Margaretha Hedwig von Altefeld, rechtsboven een soort wapenschild met vrouw Fortuna, linksonder Bacchus op een wijnavat en rechtsonder een onbekend Holsteins wapen (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

beerput in Beverwijk komen zes groene kelkglassen waarvan de vijf met geledingen en een koepelvormige voet sterk lijken op de drie uit de Wilhelminasluis. Een identiek groen kelglas is in het bezit van het Rijksmuseum in

Amsterdam. Als productieplaats wordt Engeland gegeven. Het 'Turner Museum of Glass' in Sheffield (Engeland) daarentegen, dat ook zo'n glas bezit, geeft Nederland als plaats van herkomst. Een laatste groen kelglas van

11

Glazzegels van onbekende makelij met daarop, linksboven, het wapen van koning-stadhouder Willem III, rechtsboven een onbekend wapen, linksonder 'Con Stant Wyn' en rechtsonder Pyrmonters Stahlwasser (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

dit type is gevonden tussen het achttiende-eeuwse afval van herberg De Visscher in Vlaardingen. Tenslotte heeft een beerput aan de Kloveniersburgwal in Amsterdam een kelkglas opgeleverd waarvan de stam van groen glas is en de kelk van kleurloos glas.⁶ De herkomst van deze groene glazen is onbekend maar gezien hun verspreiding is een glasblazerij in Amsterdam of omgeving een goede kandidaat.

Archiefonderzoek in het gemeentelijk archief van Zaanstad heeft een vermelding van dit soort glazen opgeleverd die meteen iets zegt over de status van de eigenaar ervan. In december 1750 overleed Andries Hoffenaar, meesterknecht op de lijnbaan De Witte Olifant aan het Hazepad in Zaandam. Uit de

12

Tot de duurdere kelkglazen in de achttiende eeuw behoorden deze met veelhoekige, zogenaamde Silezische stammen (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

13

Bijzonder zijn deze stammen van kelkglazen van groen glas. De linker heeft een omgekeerde kandelaberstam op een omgeslagen voet, de middelste een gladde stam die iets wijd uitloopt en de rechter een stam met geleidingen op een koepelvormige voet (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

boedelinventaris die na zijn overlijden werd opgemaakt, blijkt dat Andries onder andere drie huizen bezat in Zaandam, voor de helft eigenaar was van een huis in Graft, aandelen had in een walvisvaarder én in de lijnbaan waar hij werkte terwijl in zijn huis bijna 200 stuks porselein te vinden waren samen met een zilveren theepot, zilveren messen en vorken, zilveren en gouden knopen, een bijbel met zilverbeslag en 9 bierglazen, 23 kelkjes en 5 groene kelken. Overduidelijk is dat Andries een zeer vermogend man was. Dit kan betekenen dat groene kelken in die tijd niet iets voor de gewone man waren maar eerder thuishoorden in de wat beter gesitueerde kringen. Verder archiefonderzoek zal hier meer duidelijkheid over moeten verschaffen. Het Hazepad ligt overigens op honderden

meters afstand van wat nu de Wilhelminasluis is zodat het niet erg aannemelijk lijkt dat de vijf groene kelken uit de sluis dezelfde zijn als de vijf groene kelken uit de boedelinventaris van Andries Hoffenaar.⁷

Kelken 1700-1800 stammen

Kelken 1700-1800	stammen
• Kelk, gladde, onversierde stam	31
• Kelk, zware stam	25
• Kelk, stam met gekleurde draden	7
• Kelk, stam met witte draden	12
• Kelk, stam met luchtslingers	23
• Kelk, gladde, iets uitlopende stam	151
• Kelk, gladde, iets uitlopende stam, groot	1
• Kelk met één of meer knopen of schijven	153
• Kelk met baluster, schijf en knoop	5
• Kelk, Silezische stam, vierzijdig	10
• Kelk, Silezische stam, zes- of achtzijdig	49
• Kelk, Silezische stam, zes- of achtzijdig, diamantpunten	5
• Kelk, stam groen glas	5
• Kelk, stam onbekend	28
• Kelk, stam onbekend met braamnoppen	1
totaal	506

14

Een van de weinige Boheemse bekers met een radgravure, een vogel in een boom (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

In de achttiende eeuw verschijnen ook de Boheemse bekers op de markt. Deze in een mal geblazen bekers hebben een platte bodem en een iets uitlopende, rechte wand. Uit de sluis komen bodemfragmenten van minimaal 192 exemplaren.

Aan een bodem kan worden gezien of een beker gladwandig of meerhoekig is of in reliëf geblazen ribben heeft. De gladwandige be-

15

Deze miniatuur Boheemse bekers hebben vermoedelijk als borrelglaasje of speelgoed gediend (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

kers vormen veruit de grootste groep. Deze bekers kunnen een radgravure-versiering hebben gehad maar of dit zo was, kan vaak niet worden gezegd aan de hand van een bodem alleen. Slechts bij vijf exemplaren, waarbij ook nog een deel van de wand was bewaard, kon dit worden vastgesteld. Eén van deze vijf heeft tevens ingeslepen lenzen. Twee in reliëf geblazen bekers hadden ook een radgravure (afb. 14). De gravures waren allemaal in de vorm van grove lijnen of grove bloemmotieven. Wordt gekeken naar

de bewaarde wandfragmenten, dan valt op dat daar nauwelijks gegraveerde exemplaren tussen zitten. De indruk is dan ook dat slechts een heel klein deel van de bekers was voorzien van een radgravering. Tenslotte heeft één Boheemse beker een emaille-versiering. Afgebeeld is een rennend, vierpotig dier.

Vier kleine Boheemse bekers variëren in hoogte van 3,7 tot 4,5 cm. Dit zijn vermoedelijk borrelglaasjes alhoewel voor de kleinste een functie als kinderspeelgoed niet kan worden uitgesloten. Twee van deze kleine bekers hebben een radgravure, de twee andere zijn in reliëf geblazen (afb. 15).

Tenslotte hebben twee grote Boheemse een oor gehad. Dit waren bierpullen. Interessant zijn verder twee randscherven van twee grote Boheemse bekers, mogelijk ook bierpullen, die een kwalitatief hoogstaande gravering en ingeslepen lenzen hadden. Dit waren dure exemplaren in die tijd.

Bekers (1700-1800)	bodems
• Boheemse beker, gladwandig	141
• Boheemse beker, ribben of veelhoekig	37
• Boheemse beker, radgravure	4
• Boheemse beker, radgravure en ingeslepen lenzen	1
• Boheemse beker, reliëf en radgravure	2
• Boheemse beker, klein, reliëf	2
• Boheemse beker, klein, radgravure	2
• Boheemse beker, geëmailleerd	1
• Boheemse beker met oor (bierpul)	2
totaal	192

16

Deze borrelglazen met uitgetrokken punten aan de voet hebben vast prachtig geschitterd in het kaarslicht (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

Dat in de herbergen op de Dam jenever en andere sterke drank werd geschonken, blijkt niet alleen uit de vier kleine Boheemse bekers maar ook uit 47 andere borrelglaasjes. Dit zijn vrij kleine, kleurloze glaasjes met een stevige, dikke, ronde voet waarmee goed op de tafel getrommeld kon worden om een sterk verhaal te ondersteunen of om de volgende bestelling te roepen. Een deel van de glaasjes heeft een puntig uitgetrokken voet en ribben op de kelk. Zij zorgden vast voor een mooie schittering wanneer in de avond de kaarsen en olielampen werden ontstoken (afb. 16).

Borrelglazen (1700-1800)	bodems
• Borrelglas, zware, gladde voet	26
• Borrelglas, zware, puntige voet	21
totaal	47

Een aparte en opvallende categorie glas uit de sluis kan het beste worden omschreven als 'apothekersgoed'. Het gaat hierbij onder andere om 281 medicijn- of parfumsflesjes (afb.17). Ook is een apothekersfles aange troffen die met de platte achterzijde tegen de muur werd gezet zodat van de bolle buik

17

Ook deze medicijn- en parfumflesjes met wanden van 1 mm dik hebben het geweld van het uitbaggeren heelhuids doorstaan (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud).

altijd hetzelfde deel naar voor wees. Hierop stond geschilderd wat de inhoud van de fles was. Van negen grote en vier kleine apothekerspotten zijn eveneens fragmenten gevonden (afb. 18). Tot het meer gespecialiseerde apothekersglas behoort een trechter, een pipet, een glazen buisje en een pislglas. Deze glasvondsten wijzen erop dat in de buurt een apotheker was gevestigd.

Apothekersgoed (1600-1800)	scherven
• Apothekersfles (platte achterzijde)	1
• Apothekerspot, groot	9
• Apothekerspot, klein	4
• Trechter	1
• Pipet	1
• Glazenbuisje	1
• Pislglas	1
• Medicijn/toiletfljesjes	281
totaal	302

18

Randen van apothekerspotten (foto P. Kleij/C. Scheffer-Mud, tekening P. kleij).

Naast flessen, drinkgerei en apothekersgoed komen in zeer kleine aantallen nog fragmenten van enige andere glazen voorwerpen voor. Het betreft onder andere een kom met een geribbeld oor uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Uit de zeventiende of achttiende eeuw zijn vijf deksels met knopen, acht vogeldrink- of vogelvoerbakjes, een kleurloze kandelaar en een kandelaar van blauwwit melkglas. Zes zoutschaaltjes van kleurloos glas en melkglas dateren uit de achttiende eeuw en twee zandloperglazen uit de periode 1600-1850. Slecht dateerbaar zijn vier groene strijkgelazen. Deze komen voor vanaf de Vroege Middeleeuwen tot ver in de negentiende eeuw. Tenslotte zijn er ook enige glazen kralen gevonden.

Conclusie

Wat zeggen de glasvondsten uit de Wilhelminasluis nu allemaal over het glasgebruik in Zaandam? Tot 1550 kwam er nauwelijks

glas voor op het platteland direct ten noorden van het IJ. De voorraadfles uit de periode 1450-1550 lijkt een uitzondering, maar dit soort flessen is tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw in gebruik geweest. Deze fles is dus geen bewijs voor de aanwezigheid van glas vóór 1550. Wordt Zaandam vergeleken met het nabijgelegen Alkmaar dan begint in de laatste stad het gebruik van glas zeker vóór 1550 en gaat het daarbij om meerdere stukken. Zo komen alleen al uit de opgravingen aan de Langestraat vijf glazen voorwerpen uit de vijftiende eeuw.⁸

Pas na 1580, met de opleving van de economie op het Noord-Hollandse platteland na het vertrek van de Spanjaarden, is er zeker sprake van glasgebruik in Zaandam. Naar schatting bedraagt het aantal glazen voorwerpen uit de Wilhelminasluis uit de late zestiende eeuw tot het eind van de zeventiende eeuw 400. Van dit totale aantal

behoren 56 tot het dure glaswerk. Hieronder vallen de 'façon de Venise' bekers en kelken zoals vleugelgazen, vetro a fili bekers en de kerk of tazza met leeuwenmaskers maar ook de kometenbekers en de ijsglasbekers. Eén achtste van de voorwerpen valt dus in de categorie dure voorwerpen. In Alkmaar maakte het dure glas in deze periode ongeveer één vijfde uit van het totaal.⁹ In steden was in die tijd de rijkdom groter dan op het platteland, wat een verklaring kan zijn voor dit verschil.

Het aantal achttiende-eeuwse stuks glas uit de sluis bedraagt bijna 1700. Dit is een verviervoudiging van het aantal uit de eeuw daarvoor! Het inwoneraantal van Zaandam in de achttiende eeuw groeide echter nauwelijks en nam zelfs tegen het einde van die eeuw af. Het grote aantal achttiende-eeuwse glazen voorwerpen is dus geen gevolg van be-

volkingsgroei maar van een toename van het aantal glazen voorwerpen per huishouden.

Van de 477 stammen van kelkglazen waarvan een type kon worden vastgesteld behoorden er 64 tot de dure groep van Silezische stammen. Dat is bijna één achtste. De verhouding duur glas tegenover goedkoop glas verandert dus niet in tweehonderd jaar.

Samenvattend kan worden gesteld dat in de middeleeuwen vrijwel niemand in Zaandam glas bezat terwijl in steden glas al werd gebruikt. De eerste glazen voorwerpen verschenen pas met zekerheid in Zaandam na 1580. De eeuw daarna nam het bezit van glas toe waarbij opvalt dat in vergelijking met een stad als Alkmaar het glasbezit in Zaandam nogal armoedig was. In de achttiende eeuw verviervoudigde het aantal glazen voorwer-

pen maar de verhouding duur-glas/ goedkoop-glas veranderde niet. Dit suggereert dat het glasbezit ook in die eeuw in Zaandam nogal pover was. Verwonderlijk is dit niet. Uit belastingen uit die tijd blijkt dat de Zaanstreek in de achttiende eeuw het armste ge-

bied van Holland was. Ondanks deze armoede nam het glasbezit per huishouden wel toe. Dit geeft aan dat in de achttiende eeuw het glasbezit 'democratiseerde'. Ook de minder vermogenden konden zich glas permitteren. Goedkoop glas weliswaar, maar toch.

Literatuur

Bitter, P. (2019): 'Drinkglazen en hun gebruikers in de Gouden Eeuw van Alkmaar. Een systematisch onderzoek naar glas uit beerputten' in: *Jaarboek Historisch Gebruiksglas 2018*.

Bitter, P. (red), 2022: *Zeven eeuwen wonen, werken en winkelen in de Langestraat van Alkmaar* (Alkmaar).

Clevis, H. en M. Smit (1990): *Verscholen in vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925* (z. pl.).

Henkes, H. E., 1994: *Glas zonder glans: vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen, 1300 – 1800*. Rotterdam Papers 9 (Rotterdam).

Jacobs, E. en M.M. A. Veen, 1996: 'Laat- en Postmiddeleeuwse vondstcomplexen aan het Lange Voorhout in Den Haag' in: *Haagse Oudheidkundige Publicaties nummer 3* (Den Haag).

Laan, C. (2003): *Drank en drinkgerei, een archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek naar de alledaagse drinkcultuur van de achttiende eeuws Hollanders* (Amsterdam).

Scheffer-Mud, C., 2006: 'Glas van de opgraving Breestraat/Peperstraat, Beverwijk' in *Hollandia* reeks nr. 97 (Zaandijk).

Thijssen, J., (1992): *Tot de bodem uitgezocht. Glas en ceramiek uit een beerput van de 'Hof van Batenbrug' te Nijmegen, 1375-1850* (Nijmegen).

Noten

- 1 Henkes, 1994, blz. 119, afb. 28.1 en 28.2; Thijssen 1991, blz. 135, afb. 312 en Clevis en Smit, 1990, blz. 227 afb. 217.
- 2 Jacobs en Veen, 1996, blz. 101, afb. 192, Bitter 2022, blz. 555 – 557, afb. 6-22.
- 3 Henkes 1994, blz. 228, afb. 49.11.
- 4 Henkes, 1994, blz. 189-192 en 254-255.
- 5 Henkes, 1994, blz. 292-297.
- 6 Scheffer-Mud, 2006, blz. 9-10 en afb. 2; Ritsema van Eck, 1993, blz. 159, afb. 230; Laan, 2003, blz. 71 en 72 en persoonlijke mededeling Michel Hulst, gemeentelijk archeologische dienst Amsterdam, per email 6-11-2022 en 7-11-2022.
- 7 Gemeente Archief Zaanstad, ONAZ inv. nr. 5998/184, Testament, 24 november 1750; GAZ, ONAZ inv. nr. 5999/12, Boedelinventaris, 15 januari 1751.
- 8 Bitter 2022, blz. 542.
- 9 Bitter 2019, blz. 48, tabel 2. Het bijschrift bij deze tabel is niet juist. De tabel gaat wel degelijk over zeventiende-eeuwse glasvondsten en niet over vijftiende- en zestiende-eeuwse.

Een verslag van het symposium van 2022

Op 5 november 2022 vond het zevende symposium van de stichting Het Historisch Gebruiksglas plaats in het Rijksmuseum van Oudheden. In voorgaande jaren was door de Pandemie het aantal plaatsen in de zaal beperkt. Ditmaal was de Leemanszaal volledig bezet met zeventig glasliefhebbers. Daarnaast volgden ruim twintig mensen het symposium online. Bij het symposium kregen alle belangstellenden het Jaarboek 2021 uitgereikt of met de post bezorgd. Na een verwelkoming door de voorzitter van de stichting leidde dagvoorzitter Nelleke Nicolai het programma in.

Graven in de bagger

Als eerste spreker nam Piet Kleij, gemeentelijk archeoloog bij Zaanstad, Oostzaan en Wormerland, ons mee naar de Wilhelminasluis in Zaandam. Deze sluis maakt deel uit van de dam, die eeuwen geleden in de Zaan is gelegd. In de loop der tijd werd op de dam gebouwd, onder meer een herberg om tijdens het schutten te verblijven. Het afval werd in het water gegooid. Een aantal keren is de sluis aangepast, maar nu werd hij ingrijpend verhoogd en uitgebaggerd. Om de scheepvaart niet te hinderen werd dit met groot materieel uitgevoerd. Het was dus zeker geen 'normale' opgraving. Piet liet zien hoe de enorme hoeveelheid bagger op industriële wijze in grote duwbakken werd gestort en later gezeefd werd op interessante voorwerpen. Zaandam was lang plattelandsgemeente, de meeste

geborgen voorwerpen waren eenvoudig, hoewel ook Façonnglas geborgen is. Veel fragmenten en scherven maar -tot mijn verbazing- ook gave flesjes. Het uitzoeken zal nog veel tijd vergen; suggesties van de aanwezigen zijn welkom.

Meer licht op de samenstelling van kralen

Met Mieke Tolboom gingen we naar Noord-Limburg waar bij Ooijen-Wanssum een nieuwe waterberging voor de Maas aangelegd wordt. De zeer omvangrijke afgraving werd archeologisch begeleid. Er werd onder meer een crematiegraf ontdekt dat op 1200-1000 BCE gedateerd is. In de urn zaten vier glazen kralen. Eén daarvan was een fragment waarvan met een elektronenmicroscop de samenstelling van het glas onderzocht kon

Mieke Tolboom

Henk Goldschmidt

Nelleke Nicolai

worden. Uit de specifieke verdeling van de samenstellende delen zou ook de herkomst van het glas nader bepaald kunnen worden. Daarmee krijgt men ook zicht op de handelsrelaties in die tijd in Europa. De chemische samenstelling van het fragment bleek overeenkomstig met glas dat in een werkplaats in het Noord-Italiaanse Frattina is gevonden. Of het ook daadwerkelijk daar vandaan komt kon Mieke nog niet zeggen. Onder meer omdat kralen uit hergebruikt glas kunnen zijn gemaakt van diverse gesmolten glazen voorwerpen.

Een wereld aan kralen

Samen met conservator Annemarieke Willemssen maakte Mette Langbroek in het Rijksmuseum van Oudheden de tentoonstelling '5000 jaar Kralen'. Er worden honderden veelkleurige kralensnoeren en losse kralen getoond, die voor het grootste deel in Nederland zijn opgegraven en stammen uit de prehistorie tot de zeventiende eeuw. Mette gaf onder meer aan dat kralen een universele achtergrond hebben zowel qua vorm-

vergelijkbare combinaties in de snoeren als qua herkomst: uit alle streken van de wereld. Daarbij komt dat kralen ook een persoonlijke betekenis hebben voor de dragers, vrouwen en mannen. Na deze inleiding gingen we onder leiding van Mette naar de tentoonstelling in het museum.

De geschiedenis van een glascollectie

Na de lunch in het museumrestaurant besprak Mienke Simon Thomas aan de hand van haar boek 'Voortschrijdend inzicht. Een biografie van de collectie vormgeving' (ISBN 9789069183220) de geschiedenis van de glascollectie van Museum Boijmans van Beuningen. Deze is pas in 1910 met de schenking van de collectie van Elie van Rijckevorsel begonnen. Daarvoor werd 'kunstnijverheid' minder interessant geacht. In de tweede helft van de negentiende eeuw begon men glas vooral als onderdeel van de nationale geschiedenis te waarderen. Mienke schetste de groei van de glascollectie van het museum door diverse schenkingen, bijvoorbeeld J. P. van der Schilden en Anthony van Hoboken

Mette Langbroek

Anna Marieke van Winkelhoff

Mienke Simon Thomas

met honderd stukken, waaronder glazen van Sang. Ook na het bombardement van Rotterdam kwam er gevonden glas het museum binnen. Zij beschreef de invloed van directeuren als Schmidt Degener, geadviseerd door van Rijckevorsel en Hannema. Ook Harold Henkes werd genoemd als belangrijk adviseur, glaskenner en schrijver van 'Glas zonder Glans' (ISBN 90-802-118-1-8). Daarna draaide de belangstelling van diverse curatoren -en dus het aankoopbeleid- naar 'modern' glas van bekende ontwerpers als Copier en Gidding en verminderde de aandacht voor vroeger eeuwen. Op de vraag in hoeverre zij dat een goede ontwikkeling vond, verwees Mienke naar haar boek.

Onderzoek naar Jacob Sang

Verzamelaars Henk Goldschmidt en Albert Six zijn een onderzoek begonnen naar het werk van glasgraveur Jacob Sang in Amsterdam en het door hem bewerkte glas. Henk presenteerde de gekozen onderzoeksopzet en wat er bekend is over de persoon van Sang en de authenticiteit van zijn signatuur. Voor

hun onderzoek deed hij een oproep om ongesignde en gesignde glazen van Jacob Sang aan te melden voor een totaaloverzicht.

De Professor Doctor Ina Isingsprijs 2022

Sinds 2016 wordt elke twee jaar het beste artikel over historisch gebruiksglas op voordracht van de jury door de stichting met de Professor Doctor Ina Isings Prijs gewaardeerd. We citeren de essentie van het Juryrapport.

'Dit onderzoek stelt het algemeen geaccepteerde idee ter discussie dat glazen bekervormen werden gebruikt bij het Merovingische grafritueel en wordt de andere functie van lamp aangedragen. Dit wordt des te overtuigender gestaafd door deze 'bekers' met oude technieken opnieuw te laten blazen en daarna hun werking als lamp duidelijk te maken. De jury is van oordeel dat dit ingrijpende consequenties zal hebben voor de interpretatie van het Merovingische grafritueel'.

Voor de Professor Doctor Ina Isingsprijs voor 2022 nomineert de jury daarom graag het ar-

tikel van Anna Marieke van Winkelhoff: *'Licht in de donkere eeuwen.: een andere kijk op de rol van glazen vaatwerk in het Merovingische grafritueel'.*

Vervolgens gaf Marieke een samenvatting van haar artikel waarbij zij enkele belangrijke onderdelen nader toelichtte. Het volledige artikel zal in het volgende Jaarboek integraal gepubliceerd worden.

De dagvoorzitter bedankte de sprekers, de techniek en alle aanwezigen voor hun bijdrage aan het symposium. Zij gaf aan dat het volgend jaar op zaterdag 4 november 2023 in Leiden zal zijn en vroeg deze datum nu al in de agenda vast te zetten. Daarna sloot zij rond 16.00 uur het symposium af en nodigde iedereen uit voor de gebruikelijke borrel in het museumrestaurant.

Willem van Traa

Bloemenparade

Wordt donateur

Onze stichting komt voort uit particulier initiatief. Wij ontvangen geen subsidie en zijn voor het werk afhankelijk van bijdragen van belangstellenden. Daarom stellen wij een bijdrage in onze kosten zeer op prijs. Vanaf € 75,- per jaar wordt u donateur van de stichting. Wij hebben de ANBI-status verkregen waardoor u gebruik kan maken van een extra giftenaftrek bij uw belastingopgave, www.belastingdienst.nl. Meer informatie over het werk van de stichting is te vinden op onze website www.hethistorischgebruiksglas.nl.

Een bijzondere vondst langs de Maas

Glazen kralen uit een graf uit de periode 1200-1000 BCE

_____ M. Tolboom, L. Megens, B. van Os

In 2017 - 2018 is in het kader van de 'Gebiedsontwikkeling Ooijen-Wanssum' een terrein langs de Maas bij Broekhuizen vorst opgegraven. Met dit ontwikkelingsproject is een deel van de uiterwaarden van de Maas afgegraven om de rivier meer ruimte te geven. Het archeologische onderzoek heeft veel sporen en vondsten uit het mesolithicum tot en met de nieuwe tijd opgeleverd. Dit artikel belicht de vondst van meerdere glazen kralen uit een crematiegraf. Het blijkt een bijzondere vondst te zijn. Het graf dateert uit de overgang van de midden- tot late bronstijd (1200 - 1000 BCE). Voor zover we weten zijn in Nederland geen glazen kralen bekend uit deze periode.

1

Twaalf ringvormige kralen (een vervormde kraal is niet afgebeeld).

Bij het onderzoek naar de kralen en het crematiegraf als geheel zijn meerdere specialisten betrokken geweest.¹ Luc Megens en Bertil van Os van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) hebben de samenstelling van het glas, waarvan de kralen zijn gemaakt, geanalyseerd.² Het onderzoeksrapport van het gehele onderzoek is inmiddels gepubliceerd³ (afb. 2).

Het crematiegraf: graf 17

Het graf bestond uit een kuil met daarin een aardewerken pot, waarin crematieresten en enkele bijgiften werden aangetroffen. De kuil waar de urn in was geplaatst, was in het opgravingsvlak nauwelijks zichtbaar. Het graf werd herkend toen de rand van de pot zichtbaar werd bij het voorzichtig ontgraven van de bodem (afb. 3). Na documentatie is de urn, compleet met inhoud, uit de grond gehaald en op kantoor verder onderzocht. De inhoud is bemonsterd voor pollenonderzoek en is vervolgens gezeefd, waarbij crematieresten, dertien kralen, een fragment van een bronzen sieraad en brokjes houtskool zijn aangetroffen. De datering van het graf was op dat moment nog niet duidelijk, maar het was wel zeker dat de datering ergens in de late bronstijd of ijzertijd was te verwachten. De urn is op basis van stijlkenmerken gedateerd in de periode 1200 - 800 BCE.

Crematieresten

De crematieresten blijken van een vrouw te zijn. Op basis van de herkenbare botfragmenten is geen leeftijd van deze vrouw te bepalen, maar het is aannemelijk dat de ze volwassen was, want ze had artrose in de ruggenwervel. Er zijn tekenen van reactief bot gezien op en-

kele ribben. Dit kan veroorzaakt zijn door bijvoorbeeld een ontstoken breuk of een ander trauma tijdens haar leven. Ook heeft ze een ontsteking van het beenvlies gehad en miste ze een aantal tanden op het moment dat ze kwam te overlijden. Dat laatste blijkt uit de dichtgegroeide wortelkanalen in haar kaak. Een botfragment is door middel van C14-onderzoek gedateerd. Dit leverde een datering op grofweg in de periode 1410 - 1223 BCE. (midden-bronstijd), met een waarschijnlijkheid van 95,3%.

Bronzen sieraad

In de urn zat een twee centimeter groot fragment van een bronzen sieraad, vermoedelijk een armband. De datering van parallellen hiervan lopen uiteen van de midden- en late bronstijd tot in de vroege ijzertijd. Het fragment is ook met röntgenstraling geanalyseerd. Deze analyse maakte duidelijk dat het om een type brons gaat dat qua samenstelling overeenkomt met een elders gevonden bijl uit het einde van de late bronstijd, ongeveer in de periode 1100 - 800 BCE. Aan het oppervlak zit het mineraal tenoriet. Dat is een koperoxyde dat vrijkomt bij secundaire verhitting. Het is daarom aannemelijk dat dit sieraad, net als de glazen kralen, op de brandstapel is verbrand met de overledene.

Graanvloeistof

Uit het pollenonderzoek blijkt dat in de urn een bepaalde vloeistof is gegoten voor- of nadat de crematieresten hierin waren gedeponeerd. Het is aannemelijk dat hiervoor water uit de Maas is gebruikt, gezien de vondst van zilversparpollen. Zilverspar, waarvan pollen

2

De ligging van de opgravingslocatie.

in de vulling van de urn is gevonden, groeit niet in Nederland maar in de Ardennen. Door de luchtzakken kan het stuifmeel echter zeer ver verspreiden en blijft deze goed drijven. Als deze pollenkorrel wordt gevonden in Nederland is het vaak in fluviatiele contexten. Het lijkt hier dan ook aannemelijk dat er water uit de Maas is gebruikt waarop zilversparpollen drijven. Mogelijk diende dit water als basis voor een graanvloeistof zoals pap of bier. Dat leiden we af van de graanpollen die in de urn zijn gevonden. De vloeistof, of dat nu puur water is geweest of een graanvloeistof, is niet aan dezelfde temperaturen blootgesteld als de crematie, want bij dergelijke temperaturen blijft geen pollen bewaard.

Kralen

De ringvormige kralen zijn ongeveer een halve cm in doorsnede en zijn sterk verweerd (afb. 1). Dat is met het blote oog te zien, maar is met het onderzoek naar de samenstelling van het glas, dat verderop in dit artikel aan bod komt, nog duidelijker te zien. Eén kraal was iets vervormd en samengesmolten onder invloed van hitte. Ook zijn er enkele klompjes, waarschijnlijk gesmolten kralen, gevonden. De kralen zijn dus mee verbrand met de overledene. Op basis van de vorm zijn de kralen niet te dateren. De ringvorm is een algemeen voorkomende kraalvorm in alle archeologische perioden. De glassamenstelling varieert wel door de tijd heen, dus op basis van de samenstelling zijn wel uitspraken te doen over de datering.

De glassamenstelling: XRF-onderzoek⁴

Met een handheld-XRF zijn metingen aan het oppervlak van vier kralen verricht om de samenstelling van het glas te achterhalen. Het relatief hoge kaliumgehalte dat bij de kralen gemeten werd, viel meteen op. Om dit gegeven te duiden, moeten we een zijstap maken naar de samenstelling van glas in het algemeen. Glas bestaat uit een aantal componenten. In de eerste plaats is dat zand. Als zand heel heet wordt, gaat het smelten. Daar zijn hele hoge temperaturen voor nodig. Door plantenas toe te voegen, is het smeltpunt omlaag te brengen, een flux heet dat. Om het glasmengsel stabiel te maken, zodat het niet gaat vloeien of oplossen, wordt calcium toegevoegd.

In het Nabije Oosten en in Egypte voegde men in de late bronstijd de as van zoutminnende planten toe om het smeltpunt omlaag te brengen. Als je dit type glas analyseert, kenmerkt dit zich door een hoog magnesiumgehalte en een laag kaliumgehalte. Deze glastraditie wordt High Magnesium Glass (HMG) genoemd.

Vanaf ongeveer 1000 BCE voegde men in Egypte natron toe om het smeltpunt omlaag te brengen. Dat is een minerale afzetting van zouten en bevat vrijwel geen kalium of magnesium. Deze traditie staat bekend als Low Magnesium Glass (LMG).

Het kaliumgehalte van deze beide glastradities is dus minimaal. Het hoge kaliumgehalte bij de metingen van de kralen van Ooijen-Wanssum viel daarom op. Hierbij is wel de kanttekening dat het gemeten kalium niet perse van het glas is, maar ook van de omgevingsgrond zou kunnen zijn. Om zeker te weten wat

3

Coupe door het crematiegraf. Foto: BAAC.

de samenstelling van het glas is, was onderzoek nodig van de niet verweerde kern van de kraal.

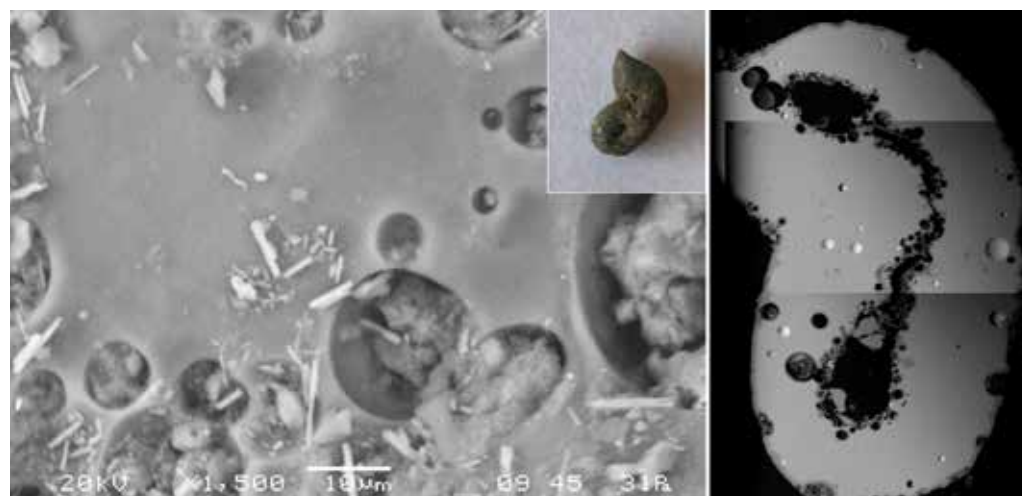
De glassamenstelling: SEM-EDX⁵

Om de niet verweerde kern van een kraal te meten, is een vervormde kraal ingebed in een kunststofgiethars en doorgeslepen, zodat het binnenste van het glas, de niet verweerde kern, met een elektronenmicroscop geanalyseerd kon worden. Gelijk met de analyse zijn ook BEI-opnames⁶ gemaakt van het oppervlak van de kraal. Deze afbeeldingen laten corrosieputjes zien in het oppervlak (afb. 4). Die corrosieputjes zijn met het blote oog ook te zien, maar zijn met deze afbeeldingen beter in beeld gebracht.

Ook de doorsnede van de kraal is gefotografeerd. In de doorsnede zijn de samengeknepen vorm en de doorboring nog te herkennen. Het lichte grijs is het kernglas. Hierin zitten enkele luchtbelletjes, maar verder geen insluitingen, dus de grondstoffen van het glas zijn goed met elkaar gemengd en gesmolten.

De wat donkerder grijze rand om het lichte kernglas is het verweerde oppervlak. Eenmaal in de grond is het glas van de kraal een reactie aangegaan met de omgevingsgrond. Hierdoor zijn elementen in het glas opgelost en opgegaan in de bodem. Dit heeft diepe kraters in het oppervlak van de kraal achtergelaten.

In afbeelding 5 is verder ingezoomd op de doorsnede van de kraal. Lichtgrijs is het niet verweerde kernglas. Donkergrijs is het verweerde oppervlak. De pijl op de foto rechts geeft van links naar rechts de route aan die de bundel afgevuurde elektronen heeft afgelegd. De grafiek in afbeelding 5 geeft de resultaten van de meting van de elektronenmicroscop. Van links naar rechts staan de metingen van de teruggekaatste straling. Dit is dezelfde route als de pijl op de ingezoomde foto van de doorsnede van de kraal.

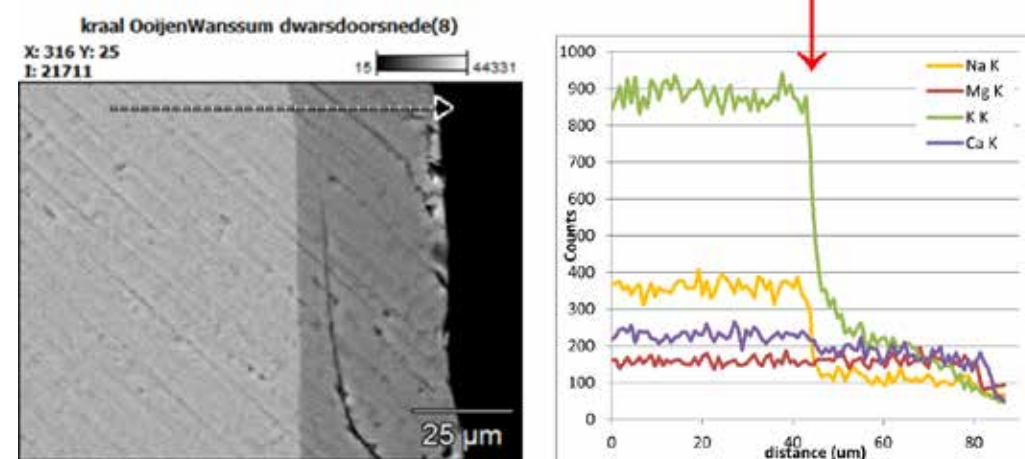

4

BEI-opnames van de vervormde kraal (zie inzet), met links het oppervlak van de kraal en rechts de doorsnede van de kraal.

De groene lijn laat een hoog kaliumgehalte zien voor het niet verweerde kernglas; het kalium is als flux toegevoegd om het smeltpunt omlaag te brengen. Ook blijkt natrium te zijn toegevoegd als flux. Dat is de gele lijn. Verder is er weinig calcium (de paarse lijn) en nog minder magnesium (de rode lijn) toegevoegd. Deze samenstelling wijkt af van wat we kennen uit het Nabije Oosten en Egypte.

Tot aan de rode pijl is het beeld, van links naar rechts, stabiel, maar daarna neemt het aandeel kalium en natrium drastisch af. Hier heeft de verwerking toegeslagen (donkergrijs op de doorsnede); de elementen kalium en natrium zijn voor een groot deel verdwenen uit de glasmassa. Het aandeel calcium en magnesium blijft vrijwel gelijk.

5

Links de doorsnede van de kraal, verder ingezoomd, en rechts de metingen van de elektronenmicroscop.

LMHK-glas

De metingen van de elektronenmicroscop zijn samengebracht in tabel 1. Deze tabel geeft de gemiddelde samenstelling van (de belangrijkste elementen van) het kernglas weer. In de twee linker kolommen staan de metingen van onze kraal. De meest relevante metingen zijn grijs gemarkeerd. Er zijn een hoog kaliumgehalte en een laag magnesiumgehalte gemeten. Dat is ook te zien in de grafiek. Deze samenstelling, het hoge kaliumgehalte, wijkt dus af van wat we kennen uit het Nabije Oosten en Egypte. Daar bevat glas juist nauwelijks kalium en, in het Nabije Oosten, wel veel magnesium.

De metingen geven aan dat de kraal blauwgroen, turquoise, gekleurd was. Om die kleur te verkrijgen is koper (Cu) toegevoegd aan het glasmengsel.

De kolommen in het midden en rechts geven de resultaten van metingen van glas uit twee andere plaatsen: Rathgall in Ierland en Frat-

tesina in Italië. De samenstelling van het glas van alle drie de metingen is nagenoeg hetzelfde.

Het glas waarvan de kralen uit Ooijen-Wansum zijn gemaakt, bevat dus veel kalium en weinig magnesium en lijkt qua samenstelling op glas dat op meerdere plekken in Europa is aangetroffen en niet bekend is uit het Nabije Oosten of Egypte (tabel 1). Het is een afwijkend glastype dat door Henderson geclassificeerd is als Low Magnesium High Kalium (LMHK).⁷ Henderson vermoedt dat dit glastype in Europa is gemaakt, omdat het buiten Europa niet is aangetroffen. In Frattesina, Italië, zijn de resten teruggevonden van een oven waarin dit glastype is gemaakt (tabel 1).⁸ Deze glasoven is gedateerd in de twaalfde tot de tiende eeuw BCE.⁹ Andere productielocaties van glas uit de midden- en de late bronstijd dan Frattesina, zijn in Europa nog niet gevonden (afb. 6).

Dit LMHK-glas is dus op meer locaties in Europa teruggevonden, waaronder in Italië¹⁰, maar ook in Frankrijk, Zwitserland, Duitsland, Engeland, Bohemen en Griekenland.¹¹ Vrijwel alle vondstlocaties hebben grofweg dezelfde datering, namelijk de twaalfde tot de tiende eeuw BCE (1200-900 BCE). Een datering van de kralen van Ooijen-Wanssum is op basis van de glassamenstelling en de genoemde parallellen in de twaalfde tot de tiende eeuw goed mogelijk.

Datering van het graf

De beschikbare dateringen voor het graf lopen dus wat uiteen. De verschillende dateringen zijn eerder in dit artikel al genoemd. De C14-datering komt uit in de midden-bronstijd, de armband in de late bronstijd, het aardewerk zit op de overgang van de midden- naar de late bronstijd en voor de kralen is een datering in

de twaalfde tot de tiende eeuw (midden- en late bronstijd) te vermoeden.

De datering die uit het C14-onderzoek is gekomen, daar is nog wel een kanttekening te plaatsen. In dit geval is deze datering waarschijnlijk te oud uitgevallen. Dat is te verklaren door het reservoir-effect.

Vanaf het moment dat een organisme, in dit geval de vrouw waarvan we de C14 hebben gemeten, overlijdt, treedt een verval op van de waarde van het element C14. Als je die waarde nu meet, kun je terugrekenen naar het moment dat het verval ging intreden; het moment van overlijden. De hoeveelheid van het element C14 dat wij in ons lichaam opnemen, is in evenwicht met onze natuurlijke omgeving. Dat wordt onder andere bepaald door wat we eten en of dat van het land komt of uit het water.

In het water is het zo dat in organismen minder C14 zit dan in organismen die op het land leven. Mensen die langs een rivier wonen, en eten en drinken veel uit deze rivier en krijgen daardoor minder C14 binnen dan mensen die dat niet doen. De hoeveelheid C14 in mensen die veel uit een rivier eten en drinken is hierdoor als het ware niet in evenwicht met de omgeving en valt lager uit dan iemand die alleen maar van het land eet. Komt iemand te overlijden, dan is de beginwaarde van die C14 al lager op het moment dat het begint te vervallen. Als je dan nu gaat terugrekenen, kom je niet goed uit, dan ga je ter ver door met terugrekenen en kom je dus ouder uit. Dit noemen we het reservoir-effect.

De vrouw waarvan de crematieresten zijn gedateerd, is begraven langs de Maas. Het is aannemelijk dat ze daar ook leefde en dat zij met enige regelmaat uit de Maas heeft gegeten en gedronken. Hierdoor is minder C14 in haar lichaam opgeslagen. Het gevolg is dat de datering van het bot wat ouder is uitgevallen dan haar daadwerkelijke sterfdatum. Dat kan enkele eeuwen zijn.

De afzonderlijke dateringen van het metaal sieraad, de urn en de kralen liggen dicht bij elkaar. Het graf is daarom te dateren in de periode 1200 - 1000 BCE, in de overgang van de midden- naar de late bronstijd of het eerste deel van de late bronstijd. Dat de C14-datering ouder uitvalt, is te verklaren door het reservoir-effect.

Kralen uit Zutphen

Tot aan de kralenvondst van Ooijen-Wanssum waren de oudst bekende glazen kralen van

6

Veronderstelde productieregio's van LMHK-, HMG- en LMG-glas. De rode stip is Ooijen-Wanssum.

Nederland gevonden in Zutphen, Drouwen en Emmercompascuum. De kralen uit Zutphen zijn uitgebreid onderzocht. Ook deze kralen komen uit het crematiegraf van een vrouw. Zij was zo'n 25 tot 34 jaar toen zij overleed. Het graf dateert uit de achtste eeuw BCE en is dus wat jonger dan het graf uit Ooijen-Wanssum.

Het graf bevatte onder andere 72 eenvoudige ronde kralen (afb. 7). De kralen zijn blauwgroen van kleur en lijken in kleur en in omvang op die van Ooijen-Wanssum, maar de Zutphense kralen zijn gemaakt binnen een andere glastraditie. Dat is niet te zien met het blote oog, maar blijkt uit een analyse van de glassamenstelling (XRF en SEM-EDX). De kralen zijn gemaakt van glas dat uit het Nabije Oosten afkomstig is. Het glas bevatte bovendien een grote variatie aan mineralen, kleurstoffen en metaalfragmenten (micro-CT scan). Het blijkt dat als grondstof voor de kralen, ander glas is omgesmolten. Hergebruikt glas dus, waardoor de mineralen en kleurstoffen die aanvankelijk in andere gla-

Ooijen-Wanssum Rathgall (Henderson 1988) Frattesina (Brill 1992)

	Wt%	SD	Wt%	SD	Wt%	SD
Na ₂ O	5,5	0,1	7,7	0,8	5,9	0,9
MgO	0,5	0,1	0,68	0,08	0,6	0,1
Al ₂ O ₃	2,1	0,1	1,8	0,7	1,5	0,5
SiO ₂	76,7	0,4	71,9	1,1	75,8	1,3
K ₂ O	10,7	0,2	8	1	9,9	1,3
CaO	1,7	0,1	2,0	0,4	1,9	0,2
Fe ₂ O ₃	0,8	0,1	0,5	0,1	0,6	0,2
Cu ₂ O	1,9	0,2	3,8	0,7	3,1	1,5

Tabel 1

De gemiddelde samenstelling van het niet uitgelooogde kernglas (n=10) in vergelijking met LMHK glas uit Rathgall, Ierland en Frattesina, Noord-Italië. De analyses van Henderson en Brill zijn uitgevoerd met een electron microprobe. De data verkregen met een microprobe kunnen enigszins afwijken van die met SEM-EDX, maar zijn voldoende vergelijkbaar om het type glas te identificeren.

7

Glazen kralen uit Zutphen. Bron: Van Straten & Fermin 2012, afb. 71.

zen voorwerpen zijn toegepast, samenkomen in één glasmengsel. Het mixen van verschillende stukken glas geeft wat kleurverschil. Om toch een blauwgroene kleur te krijgen is er extra koper aan het glasmengsel toegevoegd. Waar deze kralen zijn gemaakt is niet te herleiden. Dit glasbewerkingsproces lijkt ook nog eens te zijn uitgevoerd door iemand die het nog niet zo goed kin de vingers had, omdat de grondstoffen niet goed zijn gemengd en omdat er veel luchtbelletjes in het glas zitten. Op het eerste gezicht lijken de kralen van Ooijen-Wanssum en Zutphen dus veel op elkaar qua kleur en formaat. Maar als je de samenstelling van het glas analyseert, kun je grote verschillen te weten komen wat betreft de gebruikte grondstoffen, hoe de kraal is gemaakt, waar de kraal kan zijn gemaakt en wat de datering is. Dat zijn zaken die je met het blote oog niet kunt vaststellen.

Conclusie

In Ooijen-Wanssum is het graf gevonden van een volwassen vrouw die op het moment van overlijden artrose had in haar ruggenwervel en die een paar tanden miste. Ze is gecremeerd,

waarna de crematieresten in een aardewerken urn zijn gedaan. Tijdens de crematie had zij een bronzen sieraad, waarschijnlijk een armband, en een aantal kralen bij zich. Als zij meer bij zich had, is dat niet teruggevonden. Enkele kralen zijn door hitte vervormd en gesmolten. Hoe de vrouw de kralen bij zich droeg, weten we niet. Het kan een ketting zijn geweest of een armband, maar ook als versiering op de kleding. Ze is ergens in de periode 1200-1000 voor Chr. overleden en gecremeerd. Door de samenstelling van de kralen te meten, zijn we te weten gekomen dat de kralen niet volgens glastradities in het Nabije Oosten of Egypte zijn gemaakt, maar volgens een traditie die in Europa voorkomt. Aanvankelijk meenden we dat de kralen uit Ooijen-Wanssum de oudst bekende glazen voorwerpen uit Nederlandse bodem waren. De tijd heeft ons ingehaald; inmiddels is uit Tiel een circa 4000 jaar oude kraal bekend. Omdat deze kraal in het Midden-Oosten is gemaakt, representeren de kralen uit Ooijen-Wanssum voor Nederland wel nog steeds de oudst bekende glazen kralen van Europese fabricage.

Noten

- 1 M. Meurs (menselijk bot, crematieresten), E. Drenth (aardewerk, metaal), L. den Boef (palynologie), allen BAAC. C14-datering K. Kakansson en L. Beckel (Tandem Laboratory Uppsala Universitet, Zweden, labcode Ua-69191).
- 2 Megens & Van Os 2022.
- 3 Tump & Kubistal 2023.
- 4 Röntgenfluorescentie: Met XRF-onderzoek wordt röntgenstraling naar het oppervlak van, in dit geval een kraal, gestraald. Als reactie op deze straling zendt de kraal straling terug. Die teruggestuurde straling is karakteristiek voor de elementen die in het oppervlak van de kraal aanwezig zijn. Als je die teruggestuurde straling meet, weet je wat er zich aan het oppervlak bevindt.
- 5 Met een elektronenmicroscop worden elektronen afgevuurd op een object, op één plek, waarna het object straling terugkaatst. Die teruggekaatste straling kunnen we meten. Door de teruggekaatste elementen te meten, weten we wat de samenstelling van het glas is.
- 6 BEI = backscatterd electron image.
- 7 Henderson 1988a en b.
- 8 Brill 1992; Brill 1999; Angelini et al. 2004.
- 9 Biavati/Verità 1989
- 10 Conte et al. 2019.
- 11 Conte et al. 2019, p. 1830, en referenties daar genoemd.

Literatuur

- I. Angelini, G. Artioli, P. Bellintani, V. Diella, M. Gemmi, A. Polla en A. Rossi, 'Chemical analyses of Bronze Age glasses from Frattesina di Rovigo. Northern Italy', *Journal of Archaeological Science* 31/8 (2004). <https://doi.org/10.1016/j.jas.2004.02.015>
- A. Biavati en M. Verità, 'The glass from Frattesina, a glassmaking center in the late Bronze Age', *Rivista della Stazione Sperimentale del Vetro* 4 (1989), pp. 295-299.
- R.H. Brill, 'Chemical analyses of some glasses from Frattesina', *Journal of Glass Studies* 34 (1992), pp. 11-22.
- R.H. Brill, *Chemical analyses of early glasses: volume 1 (tables) and volume 2 (catalogue)*, Corning (Corning Museum of Glass) 1999.
- S. Conte, I. Matarese, G. Vezzalini, M. Pacciarelli, T. Scarano, A. Vanzetti, B. Gratuzo en R. Arletti, 'How much is known about glassy materials in Bronze and Iron Age Italy? New data and general overview', *Archaeological and Anthropological Sciences* 11 (2019), pp. 1813-1841. <https://doi.org/10.1007/s12520-018-0634-6>
- J. Henderson, 'Glass production and bronze age Europe', *Antiquity* 62 (1988a), pp. 435-451.
- J. Henderson, 'Electron probe microanalysis of mixed alkali glasses', *Archaeometry* 30/1 (1988b), pp. 77-91.
- L. Megens en B. van Os, Samenstelling van een blauwgroene glazen kraal uit de late Bronstijd of vroege IJzertijd uit Ooijen-Wanssum, Amsterdam (RCE-onderzoeksrapport 2020-042) 2022.
- K. van Straten en B. Fermin, Het urnenveld van Leesten-Meijerink. Archeologisch onderzoek naar een ritueel landschap uit de ijzertijd en bewoningssporen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd bij de erven Wekenstro en Meijerink bij Zutphen, Zutphen (Zutphense Archeologische Publicaties 70) 2012.
- M. Tump en P.S. Kubistal, De Kop van Ooijen geeft haar geheimen prijs. Mesolithisch vuursteen, een urn met glazen kralen uit de bronstijd, bewoning in de ijzertijd en een Merovingische pottenbakkersoven, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-17.0055) 2023.

Het Rijksmuseum van Oudheden

'5000 jaar Kralen'

Mette Langbroek

Een kraal is een ornament met een perforatie door het midden, dat klein genoeg is om op het lichaam gedragen te worden. Kralen zijn de universeelste sieraden en komen door de geschiedenis heen voor op alle continenten en in alle culturen.

Ze horen bij de alleroudste door mensen achtergelaten objecten ooit gevonden, gemaakt van natuurlijke materialen als steentjes, schelpen en zaden tot artificiële zoals glas, porselein en plastic.

1

Oogkralen in RMO, foto RMO-Robbert Jan Looman.

Kralen hebben ruwweg drie functies: decoratie, bescherming en herinnering, die vaak samengaan. Naast de versiering hebben kralen ook een beschermende werking, bedoeld om onheil van de drager af te weren. Zo zijn kralen

met ogen goed in het afwenden van het 'boze oog' (afb. 1). Daarnaast kan een kralensnoer als geheugensteun dienen. Elke kraal die door de handen gaat herinnert aan iets, zoals bij gebedssnoeren.

Kralen zijn kleine persoonlijke geschenkjes, vaak gericht aan anderen gegeven. In veel culturen krijgt men kralen op belangrijke mo-

menten in de levensloop, die tot een persoonlijk levenssnoer uitgroeien, dat uiteindelijk in het graf wordt meegegeven.

Daarnaast hebben kralen ook de functie van betaalmiddel, zoals de grootschalige Amsterdamse kralenproductie in de zeventiende eeuw, die als de bekende 'kraaltjes en spiegel-tjes' bij de overzeese ruilhandel zijn gebruikt. Kralen zijn zeer geschikt als verzamelobject, klein, verplaatsbaar, duurzaam, draagbaar en beschikbaar in een grote variëteit aan kleuren en vormen. Ze zijn boven alles heel persoonlijk en hebben naast een materiele vooral ook een emotionele waarde.

Het RMO heeft een enorme hoeveelheid kralen in de collectie uit het Midden-Oosten, Egypte, de klassieke wereld, Nederland en Oud-Europa (afb. 2). Daartussen zijn ook zeventiende- en negentiende-eeuwse kralen verdoemd, afkomstig uit verworven verzame-

2

Merovingische kralen uit Maastricht in RMO, foto RMO-Robbert Jan Looman.

Helaas kunnen wij de volledige voordracht van Mette Langbroek hier nog niet publiceren. Die zal in het volgende Jaarboek verschijnen. Wij hebben een korte samenvatting gemaakt van en verwijzen graag naar de bij de tentoonstelling verschenen publicatie 'Kralen' van Annemariëke Willemsen en Mette (ISBN 978-90-71201-48-6, Leiden 2022).

lingen. Kralen zijn pas de laatste decennia met moderne onderzoekstechnieken goed te dateren en lokaliseren.

Na een algemene inleiding gaf Mette Langbroek een korte toelichting als voorbereiding van het bezoek aan de tentoonstelling, die honderden veelkleurige kralensnoeren en losse kralen toont (afb. 3). Deze zijn voor het grootste deel in Nederland opgegraven en stammen uit de prehistorie tot de zeventiende eeuw. Er zijn ook kralen te zien uit andere landen en periodes en afbeeldingen van mensen die kralen dragen of gebruiken. Zo vertelt de tentoonstelling wat kralen in het verleden voor mensen betekenden.

3

Affiche van de tentoonstelling 5000 jaar Kralen in het RMO.

Wie, wanneer en waarom?

De glascollectie van Museum Boijmans Van Beuningen

_____ Mienke Simon Thomas

1

Zeven objecten van Chris Lebeau, 1927 (uitv. Ludwig Moser & Söhne), verworven met steun van de Erasmusstichting in 1927.

De laatste twee jaar van mijn aanstelling als conservator bij Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam heb ik kunnen besteden aan het bestuderen van de geschiedenis van de afdeling Vormgeving. Dat heeft geresulteerd in het boek Voortschrijdend inzicht. Een biografie van de collectie vormgeving.¹ 'Vormgeving' is de naam die in Museum Boijmans Van Beuningen sinds enkele jaren wordt gegeven aan alle sier- en gebruiksobjecten die eerder als kunstnijverheid, toegepaste kunst, decoratieve kunst of design aangemerkt werden.

Voor mijn bijdrage aan het jaarlijkse symposium van de Stichting het Historisch Gebruiksglas concentreer ik me op het glas in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen. Maar net als in mijn boek *Voortschrijdend inzicht*, gaat het mij niet in de eerste plaats om de vraag wát er door het museum op dit specifieke terrein is verzameld, maar eigenlijk meer om de vragen wanneer, waarom en hoe al die glazen objecten voor het museum zijn verworven en wie daarvoor verantwoordelijk waren.

Voor het goede begrip toch eerst even wat *facts and figures* aangaande het glas in de Rotterdamse collectie. Deze bestaat namelijk uit ruim 7000 objecten, waaronder:

- circa 1500 gegraveerde of op andere manier gedecoreerde sierglazen uit de zestiende tot negentiende eeuw voornamelijk uit Nederland en Venetië
- ruim 100 unieke stukken internationaal art nouveau- en art deco-glas (afb. 1)
- een 50-tal stukken Syrisch of Romeins glas uit de eerste eeuwen van onze jaartelling
- ruim 200 voorbeelden van modern studio-glas, met een nadruk op Nederlandse objecten uit de jaren na 1950

- een 20-tal voorbeelden van moderne, autonome glaskunst uit de recente periode
- honderden voorbeelden (en fragmenten) van archeologisch West-Europees, veelal alledaags glas uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw
- ruim 1000 stukken industrieel vervaardigd gebruiksglas uit de negentiende eeuw tot nu, met een nadruk op Nederlands en Scandinavische producten

Net als in mijn boek *Voortschrijdend inzicht* zal ik in deze bijdrage de vraag naar het wanneer, waarom en hoe van de glascollectie op zes manieren benaderen. Ik constateer namelijk in dit boek dat in de afgelopen 170 jaar zes specifieke omstandigheden of voorwaarden voortdurend, maar in wisselende combinaties en intensiteit, van invloed zijn geweest op de groei en de samenstelling van de collectie vormgeving; en dus ook op het glas dat daarin aan te treffen is.

Wie zich in de geschiedenis van Museum Boymans – zoals het bij zijn oprichting in 1849 heette – verdiept, stuit meteen op de grote rol van de verzamelaars; verzamelaars van prenten en schilderijen, maar ook verzamelaars

2

Wijnglas met een afbeelding van de Beurs in Rotterdam, 1735-1750, geëxposeerd in het Museum voor Geschiedenis en Kunst en in 1928 door Elie van Rijckevorsel gelegateerd aan Museum Boijmans.

van bijzondere objecten. Zelfs al meteen in de collectie van Frans Boymans, die destijds de basis vormde van het nieuwe Rotterdamse museum, was een grote collectie oosters porselein aan te treffen. Een selectie daarvan was al meteen bij de opening van het museum in het zeventiende-eeuwse stadspaleis van het Hoogheemraadschap Schieland te zien. In de 170 jaar die daar op volgden schonken meer dan vijftig particulieren hun hele of een groot deel van hun collectie kunstnijverheid, toegepaste kunst of design aan het museum. Tot

de grootste schenkingen behoorden enkele uitzonderlijke glasverzamelingen. Museum Boijmans kan met recht een verzamelaarsmuseum genoemd worden en het behoeft geen betoog dat dit het karakter van de verzameling voor een groot deel bepaalt.

Ten tweede speelt natuurlijk het museumbeleid een hoofdrol, aanvankelijk heel impliciet, pas de laatste veertig jaar expliciet en verwoord in beleidsplannen. Wat beoogde het museum met zijn verzameling vormgeving en in hoeverre werden de achtereenvolgende directeuren ook beïnvloed door het landelijke museumbeleid? Hoe beoordeelden zij de deelcollectie vormgeving binnen de totale museumverzameling? De antwoorden op deze vragen blijken veel koersveranderingen in de ontwikkeling van de collectie te kunnen verklaren.

Ten derde heb ik gekeken naar de wetenschappelijke context waarin de collectie vormgeving tot stand kwam. Hoe ontwikkelde het onderzoek naar kunstnijverheid en industriële vormgeving zich aan onze universiteiten en hogescholen? In welk wetenschappelijk of professioneel discours opereerden de directeuren en de conservatoren, maar ook de handelaren, de verzamelaars en de ontwerpers? Mijn onderzoek heeft laten zien in welke mate de toegenomen kennis het aankoop- en verwervingsbeleid van de staf beïnvloedde.

Ten vierde heb ik de individuele invloed van de diverse achtereenvolgende directeuren en conservatoren onder de loep genomen. Door de uitgestrektheid van het potentiële ver-

zamelgebied en het vrijwel afwezig zijn van handboeken of een nationale canon, speelden hun persoonlijke ambities, specialismen en esthetische voorkeuren, wellicht meer nog dan bij de conservatoren van de andere verzamengebieden, een doorslaggevende rol.

Ten vijfde is en blijft Museum Boijmans Van Beuningen een *kunstmuseum*. De ontwikkelingen in de beeldende kunst vormden in de loop der jaren voor de collectie vormgeving een basis, een achter- of ondergrond, een ijkpunt of soms een richtsnoer. De toenemende aandacht voor de moderne kunst in de laatste vijftig jaar, de steeds nadrukkelijker internationale focus, de discipline overschrijdingen en het groeiende engagement binnen de kunstcollectie van het museum, weerspiegelt zich in onze collectie vormgeving.

3

opname uit 1923 van de bovenvestibule van het Schielandshuis, waar de schenking van Elie van Rijckevorsel vanaf 1910 geëxposeerd werd.

Tenslotte is daar nog de invloed van de maatschappij in het algemeen, waarin het museum functioneerde; het politiek-maatschappelijke klimaat waarin in deze ruim anderhalve eeuw democratisering en emancipatie centraal stond. Juist in de deelverzameling vormgeving is de invloed hiervan te herkennen.

Kunstnijverheid in Museum Boymans

Het is belangrijk om te constateren dat Rotterdam en de eerste directeuren voor Museum Boymans aanvankelijk geen kunstnijverheid ambieerden. Dat de Utrechtse verzamelaar F.J.O. Boymans ook een grote collectie oos-

4

Vijf glazen uit de jaren 0-400, in 1919 geschonken door vijf Rotterdamse Kunstvrienden.

ters porselein had nagelaten, was eigenlijk voor de gemeente Rotterdam een verrassing. En het is maar helemaal de vraag of dat als een positieve verrassing werd ervaren. Toen bij een grote brand in het museum in 1864 – naast de helft van de schilderijen – ook dit porselein totaal verloren ging, werd niet meteen een begin gemaakt met het vervangen hiervan. De directie ging er vanuit dat Boymans primair een schilderijmuseum was en dat kunstnijverheid, oudheden en sierobjecten wel in andere Rotterdamse collecties een plekje konden krijgen. En inderdaad, hiervoor waren in de negentiende eeuw zelfs drie musea beschikbaar: het Museum van de Vereeniging voor Geschiedenis en Kunst, het Museum van Oudheden (dat ook in het Schielandshuis gevestigd was) en het Museum van de Aca-

demie van Beeldende Kunsten. In deze drie verzamelingen waren ook voorbeelden van antiek glas aan te treffen. Over het eerstgenoemde museum, dat bestond van 1878 tot 1889, werd tot op heden nog vrijwel niet gepubliceerd. In het Stadsarchief van Rotterdam wordt hiervan een overzichtelijk archiefje bewaard dat ik voor mijn boek *Voortschrijdend inzicht* raadpleegde. Voor zover ik dat kan beoordelen, bevat dit voor glasonderzoekers nog interessant materiaal (afb. 2).

De belangstelling voor wat toen nog vooral 'oudheden' werden genoemd was in de tweede helft van de negentiende eeuw groot. Vooral zeventiende- en achttiende-eeuws gegraveerd glas stond bij Nederlandse verzamelaars in hoog aanzien. Deze vorm van

5

De tuinzaal gewijd aan glas in het nieuwe museum in 1935.

glasbewerking werd door hen gezien als een typisch Hollands ambacht en specialisme. Vermogende verzamelaars als Jan Six, Johan Enschede en Abraham Willet streden met elkaar om de meest bijzondere stukken gegraveerd glas, afkomstig van beroemde eigenaren en vervaardigd door bekende glasgraveurs.

Maar pas in 1909, met komst van Frederik Schmidt-Degener als de nieuwe directeur van Museum Boymans, ontstond hiervoor ook in dit museum belangstelling. Deze nieuwe directeur onderkende het artistieke en kunstaspect van kunstnijverheid en dus ook van glas. Voor hem waren, naast de zuiver kunst-

historische betekenis van de collectie, ook het genieten van de schoonheid ervan belangrijk. En ook van kunstnijverheid kon men genieten, zo was hij van mening. Schmidt Degener had bovendien in het buitenland - vooral in Berlijn - gezien dat schilderijen, beeldhouwwerken en kunstnijverheid goed samen kunnen gaan in een museale opstelling.

De eerste voorbeelden van antiek glas die Museum Boymans in 1910 verwierf kwamen uit de collectie van dr. Elie van Rijckevorsel. Deze steenrijke Rotterdamse natuurkundige en wereldreiziger was eerder betrokken geweest bij de oprichting van het Museum van de Vereeniging voor Geschiedenis en Kunst

6

Aanwinsten uit de collectie van Willem Snouck Hurgronje (inv. nrs: 65, 48, 80, 122), verworven met steun van de Erasmusstichting in 1931.

en was al sinds 1895 lid van de Commissie van Toezicht op het Museum Boymans. Hij schonk het museum 120 stukken glas en overigens ook honderden stukken oosters porselein. Maar uit alles blijkt dat zijn glas de meeste aandacht en waardering kreeg.

Van Rijckevorsels schenking bestond om precies te zien uit 46 stuks Venetiaans glas (of eigenlijk glazen waarvan hij dacht dat de herkomst Venetië was), 45 met diamantstift versierde glazen, 100 met rad gegraveerde glazen, 25 stuks gekleurd glas en nog tien glazen van verschillende herkomst. Voor deze grote collectie werden de hal van het Schie-

landshuis grote pompeuze nieuwe vitrines gemaakt. Het porselein kreeg een plekje in de kasten tegen de wand (afb. 3).

Zijn genereuze schenking inspireerde al spoedig andere stadgenoten: een groep 'Rotterdamse vrienden' van het museum schonk in 1919 een groep van 28 stukken archeologisch Romeins en Syrisch glas, die zij voor duizend gulden op de veiling in Amsterdam kochten (afb. 4). Hun argumentatie voor juist deze objecten is interessant: de groep werd gezien als 'een completering' van de glascollectie. Vermoedelijk dachten directie en schenkers

7

Andries Copier (uitv. Glasfabriek Leerdam), vaas, 1943, verworven in 1954.

hierbij vooral dat deze oude stukken mooi aansloten op het vermeende Venetiaanse glas in de verzameling van Van Rijckevorsel.

De vermogende Rotterdammer Anthony van Hoboken liet het museum in 1922 honderd bijzondere gegraveerde stukken na, die door Van Rijckevorsel uit zijn verzameling voor het museum geselecteerd werden. In precies diezelfde periode werden met hulp van Van Rijckevorsel op twee Parijse veilingen in totaal vijftig stukken uit de internationale Franse collectie Livon-Daime aangekocht. De keuze viel vooral op Venetiaans glas. Inmiddels had de toen nog piepjonge Dirk Hannema de plek van Schmidt Degener als directeur overgenomen. Laatstgenoemde werd in 1921 directeur van het Rijksmuseum in Amsterdam. Zoals destijds met zijn aantreden de focus in het museum Boymans veranderde, zo stelde

8

Flesje in de vorm van een konijn, zeventiende eeuw, afkomstig uit de collectie van Harold Henkes, schenking 1994.

ook Hannema nu het verzamelbeleid weer bij; zonder daarover iets op papier te zetten trouwens. Zijn denkbeelden kunnen nog slechts uit brieven, voorwoorden van catalogi en de jaarverslagen afgeleid worden. Belangrijk om te beseffen is ook dat er voor de Tweede wereldoorlog nog geen gespecialiseerde conservatoren in dienst waren.

Hannema had door de lessen in zijn jeugd van de Haagse kunstpedagoog Bremmer en zijn twee jaar colleges volgen bij professor Willem Vogelsang in Utrecht, een grote interesse voor moderne kunst ontwikkeld, waaronder ook voor eigentijdse voorbeelden van glas. Uit de nalatenschap van de Rotterdamse meubelfabrikant J.P. Van der Schilden, die het museum bij zijn overlijden verrijkte met een enorme collectie porselein en aardewerk

9

Wilhelm Wagenfeld (uitv. Jenaer Glaswerk Schott & Gen.), theeservies 1932.

en een zeer waardevolle verzameling zilver, selecteerde Hannema een groot aantal stukken modern glas. Daaronder diverse unieke stukken Frans art nouveau glas, maar ook ruim twintig voorbeelden van de seriematig vervaardigde art deco glasobjecten van René Lalique. De uitzonderlijkheid van dit deel van zijn collectie is pas veel recenter doorgedrongen. Toen Van Rijckevorsel - feitelijk de door hem opgerichte Erasmusstichting - kort voor zijn overlijden de verwerving financierde van zeven stukken modern glas van Chris Lebeau, een van de jonge Andries Copier en een Leerdamse jaarbeker van de architect H.P. Berlage, was Dirk Hannema bijzonder verguld.

Een nieuw museum in 1935

Door al deze aanwinsten werd het Schielandshuis in de loop van de jaren twintig veel te klein. Iedereen was daarom gelukkig toen begin jaren dertig door de Rotterdamse stads-

architect Van der Steur een geheel nieuw museum opgebouwd kon gaan worden. In het nieuwe gebouw, dat in 1935 feestelijk geopend werd, was voor de kunstnijverheid een eigen vleugel gereserveerd. Hierin kreeg vervolgens het glaswerk een volwaardige plaats, naast vooral heel veel keramiek en nogal wat meubels (afb. 5). De opstelling was chronologisch, maar ook naar materiaal geordend. We zien vanaf nu dat bij het aanwinstenbeleid dit chronologische overzicht leidend werd, al was dit nog steeds niet als officieel beleid vastgelegd. Zo werden zelfs in de loop van de oorlog voor het eerst enkele vroeg industriële, negentiende-eeuwse sierobjecten van glas verworven. Maar over het algemeen werd in de oorlogsjaren vooral heel veel keramiek verworven.

Na de oorlog, en na het ontslag van Dirk Hannema die zich in de oorlog te zeer Duits-vriendelijk had betoond, veranderde er onder het

10

Tentoonstelling van Andries Copier, 1963.

directoraat van zijn opvolger Coen Ebbing Wubben ook weer het nodige. Ebbing Wubben kreeg bovendien de steun van Bernardine de Neeve als zijn assistente en van de voormalige aardewerkverzamelaar Jaap Bastert, als eerste conservator kunstnijverheid. De breed geïnteresseerde De Neeve begon in de oorlog als vrijwilliger in het museum te werken, maar ontwikkelde zich in luttele jaren tot een uiterst actieve en goed geïnformeerde professionele kracht. In de naoorlogse jaren werd door Ebbing Wubben, Bastert en De Neeve het streven naar een chronologisch overzicht voortgezet, maar tegelijkertijd breidden zij in de jaren vijftig het aantal verzameldisciplines uit. Zo ging Museum Boymans voortaan ook kant, tin en objecten van andere onedele metalen en, heel nadrukkelijk, ook modern aardewerk verzamelen. Op verschillende unieke

aanwinsten van historische glas na, waaronder stukken uit de collectie van W. Snouck Hurgronje en K.J.F.C. Kneppelhout van Sterkenburg werd nu incidenteel ook modern glas van Copier verworven (afb. 6 en 7). Niet alleen Bernardine de Neeve, maar ook de nieuwe conservator Dorris Kuyken raakte in het werk van deze Nederlandse glaskunstenaar en ontwerper geïnteresseerd. Maar al met al bleef de nadruk tot in de jaren negentig nog op de keramiek liggen.

Aandacht voor het alledaagse

Wat ook na de oorlog toenam, is de aandacht voor het alledaagse gebruiksvoorwerp. Hiervoor was de invloed van de verzamelaar H.J.E. van Beuningen doorslaggevend. De belangstelling voor gewone historische gebruiksproducten van deze neef van de kunstverzamelaar D.G. van Beuningen dateert uit de oorlog. In de puinhopen van het kapotgebombardeerde centrum van Rotterdam vond

11

Ritsue Mishima (uitv. *La Fornace, Murano*), glazen object *Stella Novella*, 2004, aangekocht 2005.

de toen nog jeugdige Hendrik Jan gebruiksvoorwerpen uit vroeger eeuwen, waaronder ook enkele glazen. Zijn benadering van deze historische objecten was totaal anders dan die van zijn oom: bij Hendrik Jan ging het om vormontwikkelingen en antropologische aspecten van de door hem in de grond gevonden voorwerpen; voor zijn oom Daniel George van Beuningen telden alleen unieke, kostbare kunstvoorwerpen met een interessante herkomstgeschiedenis. 'H.J.E.' verwierf in de loop der jaren een enorme verzameling van uiteenlopende archeologische voorwerpen en vond enkele jaren later - onder anderen - de hoogleraar oogheelkunde Harold Henkes aan zijn zijde. In tegenstelling tot Hendrik Jan van Beuningen, die vooral in keramiek geïnteresseerd was ging Harold Henkes' belangstelling vooral uit naar het archeologische glas.

Nadat in 1958 de waardevolle collectie van zijn oom 'D.G.' in het museum was opgenomen en het museum voortaan Museum Boijmans-van Beuningen heette (vanaf 1996: Museum Boijmans Van Beuningen), kon 'H.J.E.' geregeld onderdelen van zijn collectie in het museum exposeren. Zijn wens om deze inmiddels tegen de tienduizenden stukken tellende verzameling in Museum Boijmans Van Beuningen een definitieve plek te geven werd steeds sterker. Dat dit daadwerkelijk in 1991 ook gebeurde hing samen met de veranderende maatschappelijke opvattingen in de loop van de jaren zeventig en tachtig en de nieuwe rol die de politiek aan de musea meende te moeten toekennen. De alledaagse gebruiksvoorwerpen van H.J.E. van Beuningen sloten immers uitstekend aan bij de democratiseringsbewegingen in die jaren en bij de gewenste aandacht voor de materiële cultuur van de gewone burger. Hetzelfde gold natuurlijk voor de glasverzameling van Harold Henkes: deze werd daarom in 1994 officieel aan het museum overgedragen.

Industriële vormgeving

Voor Wim Beeren, die het directoraat van het museum in 1978 van Ebbinge Wubben had overgenomen, was het uitzicht op de collectie van H.J.E. van Beuningen een argument om voortaan ook 'alledaagse' maar tevens illustratieve voorbeelden van industriële vormgeving te kunnen gaan verzamelen. Hiervoor werd in de persoon van Frederike Huygen zelfs een speciale conservator aangesteld. Zij bouwde deze nieuwe collectie industriële vormgeving, op basis van veel nieuw wetenschappelijk onderzoek, voortvarend op. Zo-

als aan het begin van de twintigste eeuw de kunsthistorische kennis van het gegraveerde glas het collectiebeleid had beïnvloed, zo stuurde aan het einde van de eeuw de toegenomen kennis van de toegepaste kunst rondom 1900 de richting waarin de collectie zich uitbreidde (afb. 9). Aan de universiteiten werd in die jaren veel onderzoek gedaan naar de Nederlandse Nieuwe Kunst en eveneens naar vormgeving in de negentiende eeuw. Voorwerpen van glas vormden hiervan een onderdeel.

Nadat al vanaf de jaren zestig al geregeld unica van glas van Andries Copier waren verworven - en veel eerder dus al unica van Lebeau - was het voor het museum in de jaren tachtig nog maar een kleine stap om ook industrieel glas van Andries Copier en andere aan de Glasfabriek Leerdam verbonden kunstenaars te verwerven (afb. 10). Ook conservator Thimote Duits, die Dorris Kuyken na haar vertrek opvolgde en die voor zijn komst in 1996 naar Museum Boijmans bij het Glasmuseum in Leerdam werkte, heeft later nog veel aan de verzameling Leerdams glas toegevoegd. Dit heeft geleid tot een nu wel negenhonderd stukken tellende Copier-collectie.

De laatste decennia is de aandacht voor histo-

rische glas in Museum Boijmans afgenomen. Slechts incidenteel konden aanwinsten gerealiseerd worden en er was tot verdriet van velen nog maar bar weinig van in de opstellingen te zien. Meer belangstelling was er nu voor experimenteel glasdesign en voor meer autonome glaskunst als dat van de Japanse kunstenaar Ritsue Mishima en studenten en docenten van de Amsterdamse Rietveldacademie als Bert Frijns en Mieke Groot (afb. 11). Wel accepteerde het museum nog in 2006 de omvangrijke collectie industrieel en autonoom glas van het echtpaar De Wit-Jelgersma. De nadruk in hun verzameling lag op Scandinavisch glas.

Conclusie

In bovenstaande korte exposé werd met zevenmijlslarzen door de geschiedenis van de collectie vormgeving van Museum Boijmans Van Beuningen gelopen; gesprongen, wellicht eerder. Ik hoop dat desalniettemin toch duidelijk is geworden dat de omstandigheden en de denkbeelden die de opbouw van de collectie in de loop der jaren bepaalden voortdurend aan veranderingen onderhevig waren. En dat gold zoals we zagen niet in de laatste plaats voor het glas in dit Rotterdamse museum.

Noot

- 1 Mienke Simon Thomas, *Voortschrijdend inzicht. Een biografie van de collectie vormgeving*, Rotterdam 2022. De publicatie behoort tot de reeks wetenschappelijke uitgaven van Museum Boijmans van Beuningen. Alle in het onderhavige artikel genoemde namen, evenals een meer uitgebreide behandeling van de thema's die hierin aan de orde komen, zijn in dit boek terug te vinden. De inhoudsopgave en het persoonsregister in het boek wijzen ook de weg naar de hiervoor geraadpleegde bronnen.

Glassnijder in achttiende-eeuws Amsterdam

Een frisse kijk op het werk van Jacob Sang

Henk-Martin J. Goldschmidt

Gegraveerd glas gesigineerd 'Jacob Sang, inv. et fec =, Amsterdam 1761'.

Hier wordt een tussenstand gegeven van een studie naar het werk en de werkomstandigheden van de glasgraveur Jacob Sang. Jacob Sang werkte van 1748 tot 1786 in Amsterdam, hij signeerde een groot gedeelte van zijn glazen. Deze studie beoogt het werk van Jacob Sang te karakteriseren op zo objectief mogelijke criteria. Door zowel de familieomstandigheden, de werkomstandigheden en de sociale werkomgeving te onderzoeken, wordt getracht een beter inzicht in het werk van Jacob Sang te verkrijgen. De familierelaties, de opleiding tot spiegel- en glassnijder, de economische en culturele omstandigheden van het Amsterdam van de achttiende eeuw, de techniek van de graveringen, de gebruikte kopergraveringen, het lettertype en de leestekens, de gebruikte glazen, de gemaakte gravures zijn allemaal invalshoeken die gebruikt kunnen worden om het werk van Jacob Sang te kenmerken. Dit voorlopige overzicht sluit af met een oproep aan de hedendaagse glaswereld mogelijk door Sang gesigineerde glazen dan wel glazen die aan hem worden toegeschreven als ook andere kennis over hem en zijn familie door te geven aan de betrokken onderzoekers.

Inleiding

Gedurende de afgelopen jaren zijn er allerlei publicaties en studies verricht naar het werk van Jacob Sang. Frans Smit¹, Onno van Gelder^{2,3}, Annagreta Janda⁴, L. Fuchs⁵, E. Pazaurek⁶, Wouter Ritsema van Eck⁷, Karl-Heinz Poser⁸, Anna Laméris^{9,10} en Rudolf von Strasser¹¹ hebben, vanuit verschillende oogmerken, inventarisaties uitgevoerd naar met name de door Jacob Sang gesigineerde en ongesigineerde, toegeschreven glazen. Het betreft literatuur vanaf 1929. Een database werd opgezet mede hierop gebaseerd die nog steeds wordt bijgewerkt.

In tegenstelling tot gebruiksglazen werden gelegenhedsglazen behoedzaam behandeld en zijn derhalve veel bewaard gebleven. Zij vormen een goede bron van historisch on-

derzoek omdat vaak persoonsnamen, gelegenheid, tijdsaanduiding en plaatsnamen zijn vermeld. Zo ook bij Jacob Sang. Het glas uit 1761, het zogenoemde tweegesustersglas¹², (afb. 8a) is daar een goed voorbeeld van omdat daar met een zekerheid grenzende waarschijnlijkheid de identiteit van de gegraveerde personen kon worden vastgesteld.

Graffiti op glas

Er zijn meerdere methodes om een afbeelding op een glas te maken. Hier wordt enkel gekeken naar de door Jacob Sang gebruikte technieken. Door een snel draaiend wiel-tje of bolletje tegen het glas te houden kan men een gecontroleerd gedeelte van het glas wegsnijden of polijsten: de zogenaamde rad gravure. Tientallen verschillende radjes ver-

oorzaken, ieder voor zich, een verschillend effect¹³. Deze techniek is oud en was al bekend in de 3de eeuw na het begin van onze jaartelling.¹⁴ Zijn signatuur werd door Jacob Sang vaak, maar niet altijd, aangebracht met een diamantpen.

Literatuurstudie

Er is best veel en goede literatuur, nationaal en internationaal, over Jacob Sang. Blijkbaar intrigeerde hij verschillende generaties onderzoekers. In het Ullstein Gläserbuch zijn de diverse generaties meesters in de glasnij kunst en hun signaturen weergegeven.¹⁵ Daar worden vier personen gemeld met de achternaam Sang. Zij waren actief tussen 1680 en 1780. Maar Simon Jacobi Sang gebruikte, in officiële stukken, verschillende namen en spellingen, zoals: Simon Jacobie in 1748, Simon Jacoby in 1749, Simon Jacobi in 1749, Jacob Sang in 1763, 1767, 1770, 1772, 1785 en sinds 1752 op zijn glazen, Simon Jacob Sang in 1753, 1786, Simon Jacobi Sang in 1782, 1783, Siemon Jacobi Sang in 1783 en Simon Jacobus Sang in 1785. Nu blijkt dat de vier in het Ullstein Gläserbuch¹⁵ genoemde personen er eigenlijk maar drie zijn.^{4,8,9} Dit omdat Simon Jacobi en Simon Jacob Sang een en dezelfde persoon zijn. Vandaar dat hier vooral de naam Jacob Sang wordt gebruikt voor deze persoon omdat dat ook de naam is die meestal op de gesigneerde glazen wordt vermeld.

Levensloop Jacob Sang

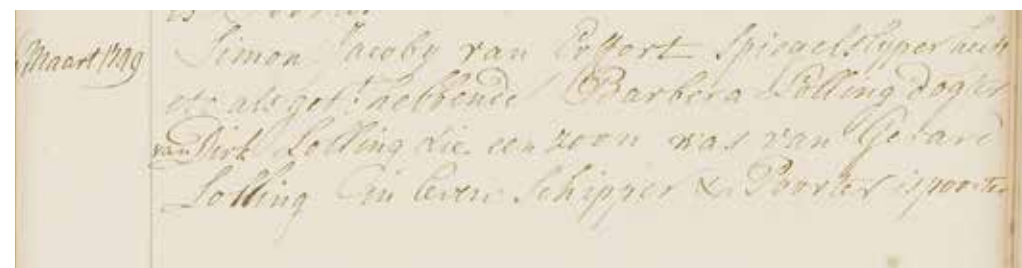
Jacob Sang werd geboren in Erfurt in Midden-Duitsland in 1719 of 1720. Erfurt is de hoofdstad van de Duitse deelstaat Thürin-

gen, grenzend aan de deelstaat Sachsen. Daar heeft Jacob Sang waarschijnlijk het vak van spiegel- en ook glassnijder geleerd. Op 28-jarige leeftijd ging hij in Amsterdam in ondertrouw op woensdag 19 april 1748. Hij zal dus waarschijnlijk eerder naar Amsterdam zijn verhuisd. Hij trouwde met Barbera Lolling in de Nieuwe Kerk in Amsterdam op 7 mei 1748. Zij kregen een zoon genaamd Andreas Frederick, die werd gedoopt op 30 maart 1749 in de Westerkerk in Amsterdam. Barbara overleed in 1782 en Simon Jacob ging in ondertrouw met Leijsje Halveboer uit Ankeveen op 12 september 1783. Dit was buiten Amsterdam en daarom moest daar een boete van zes gulden voor worden betaald aan de stad Amsterdam. In 1786 overleed op 66-jarige leeftijd Jacob Sang in Nigtevecht. Veel, maar niet alle, essentiële gebeurtenissen zijn terug te vinden in officiële archieven of notariële akten¹⁶ (afb. 1).

Op 6 maart 1749 kan men in de Amsterdamse poorterboeken lezen:

“Simon Jacoby van Erffort spiegelslijper heeft etc als get(rouwd) hebbende Barbera Lolling dogter van Dirk Lolling die een zoon was van Gerard Lolling in leven Schipper & Poorter is poorter”

Daarmee is bewezen dat Jacob Sang in het poorters register is ingeschreven, gebaseerd op zijn huwelijk en kreeg hij daarmee alle rechten en plichten die bij een poorter hoorde. Simon Jacob was getrouwd met Barbera Lolling. Barbera, die dochter van een poorter was, maakte het mogelijk dat Simon Jacob dat

1

Reproductie uit het poortersboek uit Amsterdam.

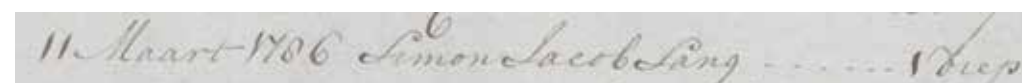

2

Doopregister Westerkerk in Amsterdam, het enige (op dit moment) bewijs dat de Duitse en de Nederlandse Sang familieleden aan elkaar koppelt.

3

Reproductie van de handtekeningen van Sang en zijn vrouw onder hun testament.

4

Reproductie begrafinschrijving Simon Jacob Sang, onder nummer N56 KG, 1 diep, te Nigtevecht bij de Nederlands Hervormde kerk.

ook werd. Daarmee kon Jacob Sang bijvoorbeeld een eigen winkel voeren en ook ingeschreven worden bij het betreffende gilde. Deze inschrijving is nog niet gevonden. De gilde archieven van het Amsterdamse Lucas gilde zijn begin negentiende eeuw vernietigd. Maar het is niet duidelijk van welk gilde Jacob Sang lid was. Dat hij gilde lid was is niet alleen aannemelijk vanwege zijn status en bedrijfsvoering maar blijkt ook uit de ad-

vertentie in de Amsterdamse courant waarin hij zichzelf Mr. noemt. Het gilde kende een opleidingstraject van leerling naar gezel en uiteindelijk naar meester.

Het is curieus te zien dat bij de doop van Andreas Frederick, de jongere, de beide getuigen zichzelf Jacobi en niet Sang noemden. In ieder geval vanaf dit moment kan gesproken worden van een vader en moeder – zoon rela-

tie. Toen Jacob in Amsterdam aankwam werd hij in het poorters register ingeschreven als Simon Jacoby van Erffort en de glazen werden gesigineerd met Jacob Sang. Andreas Frederick Sang was glassnijder uit Thüringen getrouwd met Maria Juliana Seidler. En deze beide 'ouders' zijn geregistreerd als Jacobi. (afb. 2)

In het testament van Jacob Sang van 1748 waren de 'ouders' als mede erven aangemeld. Bij het overlijden van Jacob Sang zouden zij de helft krijgen en Barbara Lolling de andere helft indien er geen kinderen zouden zijn. De aanleiding voor dit testament is zijn ernstige ziekte en wellicht ook de aanwezigheid van zijn 'ouders'. Gelukkig hersteld Jacob en werd in 1749 een zoon geboren. Op 27 mei 1785 liet, de met Leijsje hertrouwde Jacob Sang, bij hem thuis, door notaris Kier van der Piet een drie bladzijden lang testament opstellen. Simon Jacobus Sang en Elisabeth Halveboer ondertekenden. Zie afbeelding 3 voor de beide handtekeningen; het lijkt erop dat Jacob ook voor Leijsje heeft getekend.

Op 11 maart 1786 is Simon Jacob Sang in geschreven in het register der begrafenis van de Nederlands Hervormde Kerk te Nigtevecht. Daar dit buiten Amsterdam is moest er waarschijnlijk een buitenlijk boete worden betaald maar de registratie hiervan is (nog) niet gevonden (afb. 4).

Waar woonde Jacob Sang in Amsterdam?

Aanvankelijk op de Nieuwezijds Achterburgwal, in april 1948, en daarna, op kamers achter de Oude Kerk, in oktober van datzelfde

jaar en later in 'de Oudeburgsteeg op de hück van de Niewendijk, op kaamers' Het echtpaar Sang-Lolling woonde tenslotte in de Hartestraat, twee huizen van de hoek van de Keizersgracht. In de advertentie in de Amsterdamsche Courant staat Hartestraat, dat wordt tegenwoordig geschreven als Hartenstraat. Daar was de Engelse glaswinkel gevestigd vanaf na 1763/vóór 1767 tot 1786.

De familie Sang

Veel onderzoekers beschrijven de Sang familie maar zijn niet eenduidig over de familie-relaties.^{7, 8, 10, 11, 16} Sterker nog dezelfde schrijvers geven verschillende beschrijvingen die heel anders zijn. Het ontbreekt aan geboorte, doop, trouwen en overlijden / begraven inschrijvingen en een eensluitende familieboom. Uit de aanwezige fragmenten kan men, met de kennis van nu, tot een volgende reconstructie komen, gebaseerd op een vijftal doopregistraties. Andreas Friedrich Sang trouwde met Maria Juliana Seidler op 5 februari 1719 in Erfurt en zij kregen vijf kinderen: Sigismund August (geboren eind 1719 in Ehrfurt), Johann Heinrich Balthasar Sang (geboren 1723 in Weimar), een vroegegestorven dochter (geboren in 1726 in Weimar), Christina Juliana Eleonora (geboren op 7 november 1732 in Ilmenau) en Maria Suzanne (geboren op 2 juli 1735 in Ilmenau). Jacob Sang komt in deze opstelling niet voor. Hij gebruikte een reeks namen maar toch voornamelijk Simon Jacobi en Jacob Sang. Waarom dit expliciete gebruik van de achternaam Jacobi en op ander moment, bij andere gelegenheden de naam Sang. Blijkbaar was er wel een duidelijke band met de beide namen.

5

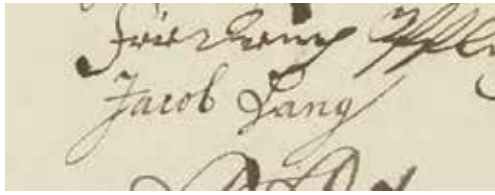
Drie representatieve glazen gesigineerd door verschillende Sang-graveurs.

a Andreas Friedrich Sang, 1729, b Johann Heinrich Balthasar Sang, ca. 1750, c Jacob Sang, 1765-1776.

Er zijn meerdere verklaringen te bedenken en dat doen de verschillende onderzoekers ook. Als men naar de geboortedata kijkt van de vijf kinderen van Andreas Friedrich en Maria Juliana dan komt enkel Sigimund in aanmerking om als Jacob te acteren. Sigimund is voor Hollandse begrippen een lastige naam dus die zou naar Simon verbasterd kunnen zijn. Maar, hoe elegant ook, in de literatuur wordt algemeen aangenomen dat Sigimund jong is overleden. Daarenboven vermeld Andreas Friedrich wel zijn zoon Johann Heinrich

Balthasar als medewerkend glassnijder en niet Jacob.

Een andere mogelijkheid wordt geopperd in de literatuur door Poser.⁸ Jacob zou een kind kunnen zijn van de zus van Andreas Friedrich, getrouwd met Jacobi. Het zou goed kunnen zijn dat de beide ouders overleden zijn en Jacob onder de hoede van Andreas Friedrich is genomen en het vak bij hem heeft geleerd. Het was derhalve logisch om de gebruikte namen te hanteren.⁸ Simon Jacob zou dan

6 a

Signatuur van Jacob Sang als getuige met inkt pen op het langstlevende testament van kleermakers-echtbaar, de burens op 16-4-1763.

6 b

Signatuur met diamantpen op een glas uit 1761. Het dwarse streepje in de J, de vorm van de S en de halen bij de B en G zijn opvallend. Overigens kan men ook wel verschillen zien.

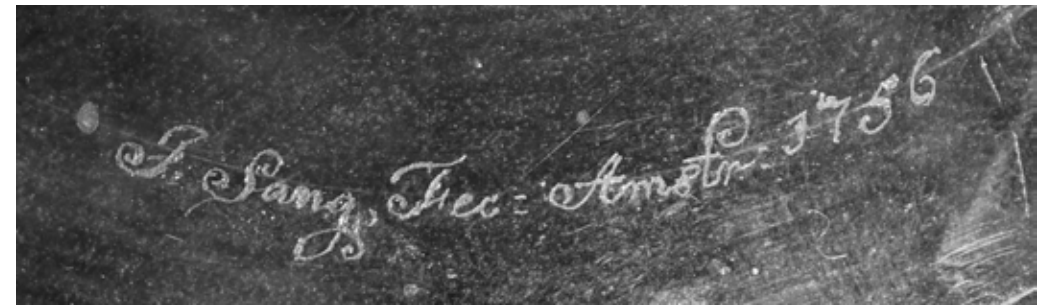
in eerste instantie de naam gebruikt kunnen hebben van zijn vader en daarna van zijn moeder en 'stiefvader'. In de literatuur wordt gesteld dat Jacob Sang in de ondertrouwakte zou hebben gesteld dat hij niet allen uit Herfort komt maar ook ouderloos is. Dat laatste staat daar in ieder geval niet. Toch stelt Janda⁸ dat Jacob ouderloos was en dat er een familierelatie bestond met Andreas Friedrich.

Het stiefouderschap van Andreas Friedrich en Maria Juliana is echter nog niet bewezen, hier is zeker verder onderzoek nodig. En misschien komt er nog wel een andere variant tevoorschijn.

Vergelijk van door Sang gegraveerde glazen

Hier staan een drietal glazen die allemaal door een Sang zijn gesigeneerd (afb. 5a, b, c). Toch verschillen zij in stijl, detaillering en zelfs type glas. Maar wat hen bindt is de kwaliteit en de hoge mate van afwerking. En waarschijnlijk ook met oog voor wat de klant wil. Andreas Friedrich en Johann Heinrich Balthasar hebben beide gewerkt aan verschillende hoven van onder meer Hertog Ernst August I von Sachsen-Weimar en Karl I von Braunschweig. De vader van 1723 tot 1732 in Weimar en van 1732 tot 1748 in Ilmenau en zijn zoon Johann Heinrich Balthasar in Braunschweig van 1747 tot 1780 aan het andere hof.

Als men deze glazen vergelijkt met die van tijdgenoten in Duitsland en Holland dan valt op dat de familie Sang opereerde in beide landen.¹⁷ En dat hun stijl wellicht inlag tussen dat wat in beide landen te doen gebruikelijk was dan wel werd geapprecieerd. In Duitsland vol gegraveerde glazen met veel decorum, rondom, bombastisch en geen ongegraveerd glas in de voorstelling. Deze karakteristiek past misschien het beste bij de glazen van Andreas Friedrich. Terwijl in Holland men veel open ruimtes, vaak een voorstelling aan een kant van het glas en geen of een tekst aan de andere kant kon vinden. Deze heldere,

7 a t/m f

Signatuur van Jacob Sang op zes verschillende glazen met diamantstift en met radgravure op verschillende plaatsen op het glas:

- a Jacob Sang 1756, diamantpen onder de afbeelding op de kelk
- b Jacob Sang 1756, diamantpen op de voet, kort
- c Jacob Sang 1756, radgravure in cartouche op de kelk
- d Jacob Sang 1757, diamantpen op onderkant voet in de voetrand
- e Jacob Sang 1768, diamantpen op het pontilmerk
- f Jacob Sang 1761, diamantpen op de voet, lang

Hier is sprake van een zekere mate van consistentie door de jaren heen afgezien van het vijftal radgravures.

kale voorstellingen vindt men op de glazen gegraveerd door Jacob. In Schloss Ambras in Innsbruck kan men de verschillende stijlen naast elkaar zien. Dan lijkt het of Johann Heinrich Balthasar daar als stijl tussen in zit. Als men de drie graveurs op een rij zet, zeker in vergelijking met hun tijdgenoten, dan is een zekere verwantschap mogelijk aanwezig.¹⁷

Inventarisatie verschillende signaturen Jacob Sang

Zowel op papier als op glas zijn de overeenkomsten opvallend en ook over de jaren heen is er weinig verloop. Wel heeft Jacob Sang vooral in de begin jaren zijn signatuur een enkele keer met een rad graving gesigneerd en heeft hij pas later (sinds 1752) de signatuur uitgevoerd met een diamantpen (afb.6 a en b). Alhoewel zijn signaturen verschillen zijn er toch ook opvallende gelijkenissen in de manier waarop de diverse letters worden uitgevoerd. Men kan deze eenvoudig vergelijken met signaturen onder diverse notariële akten aanwezig in het Amsterdams stadsarchief (afb.7).

De huidige literatuur gaat ervan uit dat Simon Jacob Sang en Jacob Sang een en dezelfde persoon zijn. Voor Frans Smit was dat nog niet duidelijk en daarom heeft hij een viertal glazen apart in een appendix ondergebracht. Twee daarvan hebben als signatuur S.I.SANG radgegraveerd (zie ook afb.7). Anna Lameris¹⁰ heeft aangetoond dat Simon Jacob Sang en Jacob Sang daadwerkelijk een en dezelfde persoon zijn.

Inventarisatie verschillende stammen van glazen gebruikt door Jacob Sang

Frans Smit heeft ook de stammen van de door Jacob Sang gesigioneerde glazen geïnventariseerd, dat waren 15 verschillende stammen van 73 glazen (1). Ook deze inventarisatie is in het opgebouwde bestand uitgebreid, het zijn nu 28 type stammen. Maar voor wat betreft de gesigioneerde glazen zijn er slechts 2 types bijgekomen (dus 17) en het betreft 81 glazen. Er zijn dus 11 types stammen die enkel voorkomen bij ongesigioneerde glazen. Evaluatie van de gesigioneerde glazen in de tijd leert dat Sang tijdens specifieke periodes een duidelijke voorkeur had voor een bepaald type glas. Dit alles is gebaseerd op de huidige stand van zaken van de database.

Type A (24 stuks, vooral voor 1761) en type E (12 stuks) komen het meeste voor (in 44 % van de gevallen van in totaal aantal hiertoe kwalificerende 81 glazen). De door Frans Smit benoemde stamtypes A (afb. 8b) tot en met E zijn redelijk verwant (1, blz 4). Ook type J (9 stuks) en M (7 stuks) komen relatief gezien veel voor. Met andere woorden Jacob Sang heeft eigenlijk vooral een viertal typen glazen gegraveerd gedurende zijn totale leven. Het type J, balusters met een facet geslepen stam, waren mogelijk trendgevoelig, ze komen enkel vanaf 1761 voor. Deze werden op pontilmerk gesigioneerd omdat de bovenkant van de voet ongeschikt was om de signatuur daarop te graveren.

8 a

Gegraveerd glas gesigioneerd 'Jacob Sang', inv. et fec =, Amsterdam 1761', met op de kelk de tekst: 'Het tweetal sústers, dat sigh in den egt verbind, wens ik dat in dien staat, veel heyl en zeegen vind.'. De beide gesusters staan aan een altaartafel samen met hun echtgenoten op een terras gedecoreerd met twee balustrades met planten en bomen.

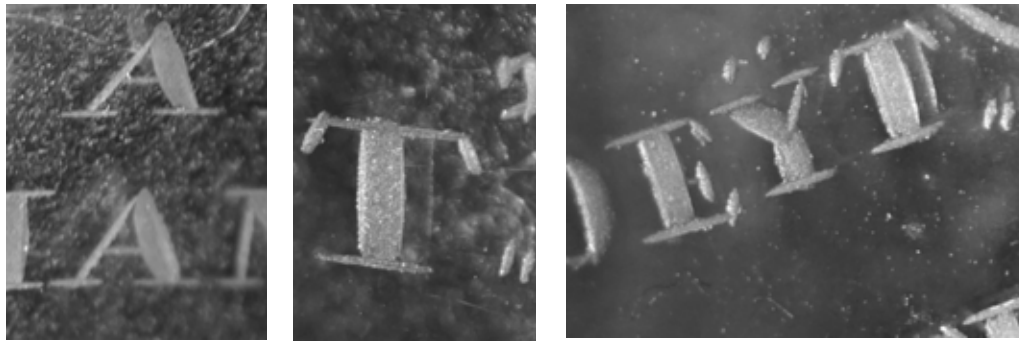

8 b

Stammen van loodglazen door Jacob Sang gegraveerd, werden in de tijd bestudeerd, dit is type A volgens de classificatie van Frans GAM Smit.

Inventarisatie verschillende letters: het alfabet volgens Jacob Sang

Naast de signatuur blijken ook de letters die Jacob Sang hanteert opvallend consistent vervaardigd ook door de jaren heen (afb.9). In afbeelding 9 staan een aantal letters op gesigioneerde glazen. Voor wat betreft de door Sang gehanteerde letters zijn een aantal kenmerken die ook werden vermeld bij de diverse onderzoekers. Zoals daar zijn de leestekens typisch voor het Duitse taalgebied, de komma boven de U, maar ook de voor overhellende S, de naar binnen geplaatste puntjes boven de Y, komma's bij een A en een T. Zie

9 a t/m h

Diverse door Sang gebruikte letters op diverse glazen, door de jaren heen. Jacob Sang gebruikte een heel herkenbaar en reproduceerbaar handschrift voor zijn radgegraveerde letters.

ook hier (afb. 3) de voor Jacob Sang zo kenmerkende komma op de u van Jacobus. Soms staat de komma voor en soms na de T. Deze zijn, met meer of minder nadruk, vermeld in de literatuur. Maar, alhoewel dat onderzoek zeker nog niet is afgerond, zijn de andere letters, bijvoorbeeld de A, de E, de D, de B en de W, ook typisch voor de manier waarop Sang deze letters schrijft. Hij maakt de dickere verbindingstrepen niet recht maar enigszins bol. En als ze dun zijn sluiten ze een letter af, wat een heel rustig en compleet geheel oplevert. De letters zijn typisch tussen 2 à 3 mm hoog en vrijwel vierkant. De zogenaamde X-hoogte is 2.55 mm en 2.65 mm op een ander glas. Het lettertype, het font, zal, bijvoorbeeld volgens de zogenaamde Vox classificatie, nog verder moeten worden geëvalueerd. Overigens lijken deze letters erg op wat wij nu Times New Roman noemen. En als men dan bedenkt dat dit font stamt uit 1929 en werd ontwikkeld voor de krant The Times en men vooral rekening hield met de leesbaarheid. Dit lettertype komt bij meer glasgraveurs voor maar is ook typisch voor Jacob Sang. Momenteel wordt een letterbestand opgebouwd dat zowel het jaar waarin deze letter door Jacob Sang is gegraveerd wordt vastgelegd als welk glas het betreft. Naast deze topografische kenmerken zijn er ook tal van andere specifieke kenmerken voor door Jacob Sang radgegraveerde glazen. Op de glazen met schepen en de zee zijn de golven op een speciale manier geconstrueerd. Op de vriendschapsglazen zijn de cartouches heel herkenbaar. Bloempotten, struiken en bomen op glazen van buitenplaatsen kan men vaak omschrijven als 'typisch Jacob Sang'.

De gegraveerde glazen van Jacob Sang door de jaren heen

Een inventarisatie van de aantallen gesigioneerde glazen door de jaren heen werd door Frans Smit uitgevoerd in 1992. Deze is in het opgebouwde bestand aangevuld. De zogenaamde Smit nummering is gehandhaafd in de database en is, bij uitbreiding, volgens dezelfde systematiek uitgevoerd. In afbeelding 10 worden enkele glazen getoond, gegraveerd en gesigioneerd door Jacob Sang in diverse jaren (afb. 10a t/m d) Er is duidelijk sprake van een kenmerkende stijl.

Gebaseerd op het door Frans Smit gemaakte histogram is dat nu uitgebreid met andere door Jacob Sang gesigioneerde glazen. Smit baseerde zijn histogram op 73 glazen, hier worden er 93 gebruikt. In hetzelfde histogram zijn enkele sociale en economische gebeurtenissen getoond (afb. 11)

Als men probeert de ongesigioneerde glazen in ditzelfde histogram te projecteren, in combinatie met de kennis over de levensloop en de informatie uit de advertenties in de krant dan dringt zich de conclusie op dat Jacob Sang, in navolging van veel Duitse graveurs, aanvankelijk zijn glazen signeerde. Met de toenemende leeftijd is hij mogelijk ook minder gaan produceren. Maar een productie van 5 tot 10 glazen per jaar was zeker nog steeds mogelijk. Algemeen wordt ingeschat dat Jacob Sang een aantal van 100 gesigioneerde en 100 ongesigioneerde glazen heeft geproduceerd. Wouter Ritsema van Eck (oud conservator glas Rijksmuseum Amsterdam) vermoedt dat de ongesigioneerde glazen in

10 a t/m d

Door Jacob Sang gesigeneerde glazen op diverse momenten in zijn loopbaan: *a* Jacob Sang 1752, *b* Jacob Sang 1756, *c* Jacob Sang 1760, *d* Jacob Sang 1769.

de losse verkoop werden verkocht en dat de gesigeneerde glazen in opdracht werden vervaardigd⁷. Maar men kan zich natuurlijk ook voorstellen dat de opdrachtgever(s) hier invloed op hadden.

Jacob Sang woonde in Amsterdam in roerige tijden waarin de Doelisten (een prinsgezinde burgerbeweging) zich verzetten tegen de

macht van de Amsterdamse burgemeesters en het nepotisme. Het pachtersoproer van 1748 markeerde zijn beginperiode. De leef- en werk-omstandigheden hebben ongetwijfeld invloed gehad op zijn bedrijfsvoering. In 1763 was er een financiële (krediet) crisis in Amsterdam die effect heeft gehad op luxeartikelen zoals gegraveerde glazen. De zeeslag bij de Doggersbank, tussen de Nederlandse

en Engelse vloot vond plaats op 5 augustus 1781 (de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog). Deze slag was onbeslist maar werd in beide landen gevierd als een overwinning. Deze slag vond plaats in de nadagen van Jacob Sang ondertussen rentenierend in Nigtevecht.

Welgestelde burgers aanvankelijk in Amsterdam en later ook daarbuiten deden een beroep op de graveur Jacob Sang. Uit de advertenties in de Amsterdamsche courant en de veelvuldige signering van de glazen blijkt zijn koopmansgeest en ondernemerschap. Het idee dringt zich op dat Jacob Sang een hele goede netwerker was. Met name door zijn schoonfamilie had hij toegang tot vele, gefortuneerde klanten, daarenboven tot kennis over schepen en de scheepvaart (zie onder meer zijn inschrijving in het poortersregister). De advertenties in de Amsterdamsche Courant weerspiegelen de fase waarin de bedrijfsvoering van de glaswinkel zich bevond. De twee advertenties in 1753 zijn een statement betreffende de start van de werkplaats en alle producten die worden aangeboden. Terwijl de advertentie uit 1767 bekend maakt dat er ook Engelse, Hogarth achtige, prenten te koop zijn. En de advertentie uit 1785 markeert de uitverkoop van de winkel.

Fysieke schouwing Sang glazen

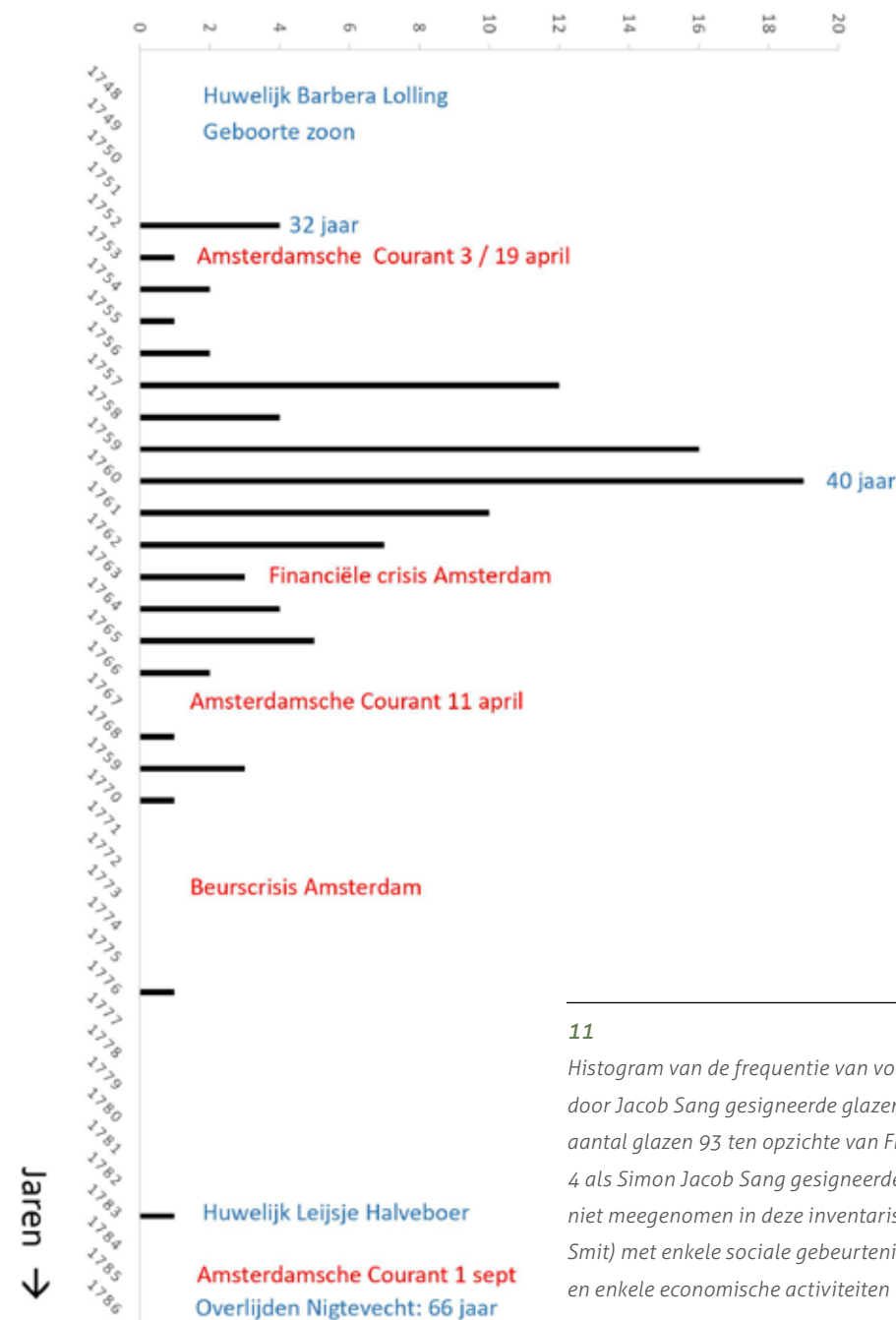
Bezoeken aan diverse museumcollecties als ook collecties van particuliere verzamelaars maken het mogelijk een flink aantal glazen fysiek te evalueren en te beoordelen. Alhoewel van de meeste glazen gedigitaliseerde afbeeldingen aanwezig zijn mag men de fysieke schouwing van deze glazen niet onderschatten. Met name bij rad graveringen is het belangrijk de gegraveerde structuren van dicht bij te zien en te voelen. Ook het naast elkaar vergelijken van verschillende glazen levert soms verrassende resultaten op.

Dat bleek ook bij de microscopische beschouwing (30 maal en 60 maal vergroting) van de zwart ingekleurde ogen en dieper gelegen glassneden. Deze inkleuring, door Anna Lameris beschreven⁹, wordt bevestigd en op meerdere glazen ontdekt. Hier bleek de eigen schouwing van glazen essentieel. Bijvoorbeeld in het door Jacob Sang gesig-neerde glas waarbij een haas twee jachthonden op een kruiwagen wegrijdt uit 1759, 'Alle Welmenende en Weldoende', zijn de ogen van de haas en de beide honden duidelijk ingekleurd. Na al die jaren is de zwarte verf nog goed te zien.

Database

Gebaseerd op de gepubliceerde databases van Frans Smit (77 glazen), Anna Laméris (93 glazen) en Annegreta Janda (30 glazen) is een eigen database ontwikkeld met velden zoals 'huidige locatie', 'jaartal', 'beschrijving' en 'kanttekeningen'. Deze database is aangevuld met nieuwe glazen, gesigneerd en toegeschreven uit particuliere collecties, musea en veilingcatalogi en overige publicaties. Niet alleen de glazen van Jacob Sang werden geïnventariseerd (93 gesigneerd, 84 toegeschreven glazen en 11 glazen die wellicht door Jacob Sang gegraveerd zouden kunnen zijn) maar ook die van Andreas Friedrich Sang (4 gesigneerd en 19 toegeschreven glazen) en van Johan Hendrick Balthazar Sang (5 gesigneerde en 8 toegeschreven glazen). Dit levert momenteel een bestand op van 224 glazen in totaal. Maar dit bestand bereid zich nog steeds uit.

Aantal glazen per jaar →

11

Histogram van de frequentie van voorkomen van door Jacob Sang gesigneerde glazen per jaar (totaal aantal glazen 93 ten opzichte van Frans Smit 73, de 4 als Simon Jacob Sang gesigneerde glazen werden niet meegenomen in deze inventarisatie door Frans Smit) met enkele sociale gebeurtenissen (in blauw) en enkele economische activiteiten (in rood).

Zijn alle signaturen authentiek?

Dat zijn ze niet, zoals bij schilderijen, zijn hier ook zeker falsificaties toegepast. De marktwaarde speelt daar ongetwijfeld een rol bij. Daarenboven is zijn signatuur relatief eenvoudig te plaatsen.

Hoe lang werkte Jacob Sang aan een glas?

Als men deze vraag kan beantwoorden is het mogelijk de maximale productie die Jacob Sang heeft behaald vast te stellen. Er was toentertijd geen elektriciteit, enkel dag- en kaarslicht. Het ronddraaiende rad werd met een voetbeweging draaiend gehouden. Een passer, gehecht aan de bovenrand van het glas, werd gebruikt om rechte lijnen rondom op het glas te maken en voorstellingen en teksten werden achter het glas geplakt en/of uitgelijnd met ruitjespapier. De complexiteit van de gravure zelf en de daarmee samenhangende noodzaak vaak van rad te moeten wisselen, breuk en niet gelukke grafische opzet, zijn allemaal factoren die ook de productiecapaciteit mede bepalen. Alles in ogenschouw nemende kan men schatten derwijs uitkomen op een gemiddelde productie van 1 glas per drie weken, gebaseerd op de fysieke inspanning en de aanwezige ervaring. Maar dat betreft dan, en dit is ook weer een inschatting, een gemiddeld glas. Overigens werden ook gegraveerde spiegels, ongegraveerde glazen en zelfs Engelse prenten te koop aangeboden. Er was mogelijk een voorraad van veel voorkomende voorstellingen zoals 'vriendschapsglazen' en 'hansje in de kelder' glazen. Die konden van tevoren

worden gemaakt. Natuurlijk waren er ook opdrachten voor speciale gelegenheden.

Hoe duur zijn deze glazen in het achttiende-eeuwse Amsterdam?

Op basis van de huidige inzichten kan men een aantal grove inschattingen maken. Een groot rad gegraveerd glas kostte in 1721 54,50 gulden. Maar eenvoudige gegraveerde glazen konden aanzienlijk goedkoper zijn. Als men dat afzet tegen de gesigioneerde en ongesigioneerde aantallen, ieder 100, en rekening houdt met het aantal productieve jaren van Jacob Sang (20 à 30) zou men tot een gemiddeld jaarinkomen kunnen komen. Graag horen wij van de lezer een andere, c.q. betere benadering. Stel 40 gulden per glas, 200 glazen en 25 productieve jaren, levert een gemiddeld jaarinkomen, enkel voor de gegraveerde glas productie, van 320 gulden per jaar. Natuurlijk zijn dit hele grove inschattingen en werden er ook andere zaken in de winkel verkocht. In Amsterdam moest men in het jaar 1742 bij een inkomen van 600 gulden belasting betalen. Jacob Sang heeft de Hartestraat kunnen kopen. Op het einde van zijn leven was hij in staat in Nigtevecht te gaan wonen. Zeker is dat hij na 1772 een vermogend man was in verband met een erfenis. Hij had zeker geen financiële nood.

Jacob Sang of geen Jacob Sang?

Dat blijft natuurlijk de vraag, zelfs bij gesigioneerde glazen dient men op te letten. Toch zijn er wel een aantal kenmerken die typisch zijn voor de graveur Jacob Sang.

1 De kwaliteit van zijn rad-gravures is erg goed. Het zijn heldere, gedetailleerde voorstellingen, soms met humor maar altijd van een hoge kwaliteit. De Hollandse smaak werd daar zeker ook mee bediend. De rad inkepingen zijn diep en smal en daarmee werd heel precies gewerkt.

2 De blikrichting van de uitgebeelde mensen en dieren is aanwezig. Ze kijken elkaar aan.

3 Naast het polijsten van de ogen en andere items hanteerde Jacob Sang nog een ander accent. Namelijk in een flink aantal glazen zijn de pupillen in de ogen (en soms dieper liggende gedeeltes zoals plooiën) met zwarte verf geaccentueerd.

4 Het perspectief is soms foutief maar niet al te storend en het ondersteunt altijd de verdere voorstelling zoals een landhuis of een kamer.

5 De leestekens typisch voor het Duitse taalgebied, zoals de komma op de U en de puntje(s) op de Y en de I. Maar ook de andere letters vertonen, verhuld, ook specifieke Sang kenmerken.

6 Een tekstregel is altijd op een rechte lijn gesteld en past altijd binnen het gestelde kader. Ook als er geen kader is past de letter en woordverdeling goed in de ter beschikking staande vlak. Want zowel begin als einde van de regel kloppen; geen gedrang van letters op het einde van de regel, altijd goed uitgemeten.

7 De gegraveerde loodglazen werden in Engeland ingekocht en ook ongegraveerd in de winkel verkocht.

8 Er zijn veel meer specifieke Jacob Sang kenmerken bekend zoals bijvoorbeeld de vorm van de golven, de gegraveerde cartouches, de transparantie van de kleding en de windrichting. Ook hier is nader onderzoek nodig.

Conclusies

Het lettertype maar ook en vooral de vlakverdeling zijn typisch voor Jacob Sang. Niet alleen de voering van lettertekens typisch voor het Duitse taalgebied maar de totale opzet zijn zijn handelsmerk. De letters zijn allemaal even hoog en geven altijd een mooi totaalbeeld.

De detaillering, de kwaliteit van graveren en de heldere evenwichtige opzet zijn typerend

voor het werk van Jacob Sang. Maar ook het feit dat personen 'elkaar aankijken', ogen niet alleen zijn gepolijst maar ook zijn ingevuld met zwarte verf zijn Jacob Sang kenmerken. Men zou kunnen stellen dat zijn werk past in de 'familietraditie', alhoewel dit een aspect is dat verder uitgediept moet worden.

Het type baluster kan aan een tijdperiode worden gekoppeld en is op die manier een indicatie voor de authenticiteit van een onge-

signeerd Jacob Sang glas. Met andere woorden een facet geslepen stam van voor 1761 is onwaarschijnlijk. En de types A en E komen veel voor bij gesigioneerde glazen terwijl de ongesigioneerde glazen, na 1762, balusters met meerdere knopen hadden.

Thematieken zoals de scheepsvaart, de buitenplaatsen, de heraldiek, de decoraties en andere moeten nog worden beschouwd. Deze invalshoeken lenen zich bij uitstek om Jacob Sang' specifieke kenmerken te ontdekken, net als bij de letters uit het alfabet volgens Sang.

12

Aan Jacob Sang toegeschreven glas met de tekst 'NEEN KOLLEDJE. T. IS TE KLEIN JA MEYSIEE. T. VEEGT DOG REYN'.

Gebaseerd op zowel fysieke als economische gronden kan men de aantallen door Jacob Sang gegraveerde glazen proberen in te schatten. Deze benaderingen duiden in dezelfde richting maar moeten nog verder worden gepreciseerd. Door de familiebanden van Jacob Sang in kaart te brengen komen, naast de technische aspecten, ineens ook een aantal sociaal-demografische aspecten tevoorschijn (afb. 12). Hierover zullen wij later meer berichten.

Dankwoord

Deze studie zou niet mogelijk zijn geweest zonder de enthousiaste ondersteuning van de volgende personen: Maartje Brattinga en Anagreet Kalteren (Rijksmuseum, Amsterdam), Familie Laméris (Amsterdam), Karl-Heinz Poser (Neumünster), Wouter Ritsema van Eck (oud curator glas Rijksmuseum Amsterdam, Den Haag), Piet van der Meulen (Waalre), Bart Schuurman (Stadsarchief, Amsterdam) en Peter de Haan (NH-kerk, Nigtevecht).

Oproep

Alhoewel al veel personen zich hebben verdiept in de mooie radgegraveerde glazen van Jacob Sang, zijn er nog veel open vragen. Niet alleen details maar ook essentiële vragen die ongesigioneerde glazen (zouden kunnen) classificeren of declassificeren als werk van Jacob Sang. Met de huidige digitalisering van veel archieven en de betere meettechnieken, kan men tot enkele nieuwe inzichten komen. Maar het is duidelijk dat de zoektocht er nog niet opziet. Daarbij is hulp nodig zodat de voornoemde database en kennis steeds vollediger worden. Dus als u als lezer een Sang glas kent of een aan Sang toegeschreven glas: laat het weten. Samen komen we verder. Dit artikel is tot stand gekomen in nauwe samenwerking met Albert Six (albertsix@xs4all.nl, jurist, glasverzamelaar te Amsterdam). Aan hem of aan de auteur van dit artikel, Henk-Martin Goldschmidt (henk@goldschmidt.ws), kan eenieder een bericht sturen.

Noten

- 1 F.G.A.M. Smit, A concise catalogue of eighteenth-century wine-glasses wheel-engraved and signed by Jacob Sang, Peterborough, 1992.
- 2 H.E. van Gelder 1958a 16 (no. 22); Achttiende-eeuwse-glas-snijders in Holland. Oud-Holland 73: 1-17, 90-102, 148-155, 211-219.
- 3 H.E. van Gelder, Glas en Ceramiek, De kunsten van het vuur, Uitgeversmaatschappij de Haan, Utrecht, 1955, p 30 -31.
- 4 A. Janda, Masterthesis University of Leipzig entitled "Glass engravings in Thüringer in the 17th and 18th century (in German)", 1962.
- 5 L.F. Fuchs, Jacob Sang: Ein holländischer Glasschneider deutscher Nation, Weltkunst, 24th edition, august 1954, p 3 - 4.
- 6 E. Pazaurek, Der Glasschneiderfamilie Sang, Der Kunstwanderer 1929 / 1930, p 389 - 394, 430 - 439.
- 7 Ritsema van Eck, P.C., persoonlijke correspondentie, september 2022, en voorwoord in "Engraved Glass Masterpieces from Holland" door Sheppard en Smith, Mallett & Son, London, 1990, en vol II Glas in the Rijksmuseum, Waanders Uitgevers, Zwolle, 1995, pag 172-5 en 196-213.
- 8 Poser, K-H, 'Hofglassneider Andreas Friedrich Sang' in Der Glasfreund, vol 31, 2009, pp 21-22 en 'Herzog Ernst August I. Und sein Hofglassneider' Der Glasfreund, vol 73, 2019, pp 42-43.
- 9 A. Laméris, Masterthesis University of Amsterdam entitled "Pur sang: A search for features of the style of Jacob Sang based upon his signed glasses (in Dutch)", 1994.
- 10 A. Laméris, Jacob Sang - Glasschneider in Amsterdam, Der Glasfreund, 2021, nummer 81, p 18 - 26 en Vormen uit vuur, 'De definitieve oplossing van het raadsel Jacob Sang en Simon Jacob Sang', nummer 252, 2023, p 9 - 23.
- 11 R. von Strasser, W. Spiegl, Dekoriertes Glas, Klinkhardt und Biermann, München, 1989, p 96 - 102.
- 12 Goldschmidt, H.M.J., Dutch-engraved betrothal light-baluster goblet engraved by Jacob Sang, Allaire website, February 5th 2022, <https://ancientglass.wordpress.com/2022/02/05/dutch-engraved-betrothal-light-baluster-goblet/>.
- 13 Charleston, R.J., Wheel-engraving and -cutting: some early equipment: I Engraving, J. of Glass Studies, Corning Museum of Glass, vol 6, 1964, p 83 - p 100.
- 14 Bijnsdorp, N.F., Engraved Egyptian Glass flask, Allaire website, May 1st 2023, <https://ancientglass.wordpress.com/2023/05/01/engraved-egyptian-glass-flask/>.
- 15 Weiss, G., Ullstein Gläserbuch, Verlag Ullstein GmbH, Die Meister des Glasschnitts und ihre Signaturen, 1966, p 194.
- 16 Amsterdam City Archives, <http://www.amsterdam.nl/stadsarchief>.
- 17 R. Schmidt, Das Glas, Handbücher der königlichen museen zu Berlin. Kunstgewerbe-museum, Druck und Verlag G Reimer, Berlin, 1912, p 350 - 352.

Het gebruik van glazen vaatwerk in het Merovingische grafritueel herbelicht

_____ Anna Marieke van Winkelhoff, MAREs

22

Een tuimelbeker met verticale ribben en kruis-punten decoratie op de onderkant.

Fotograaf: Erik Rijper/ eigendom merovingianarchaeology.org.

Inleiding

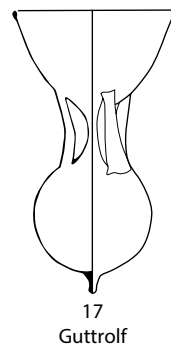
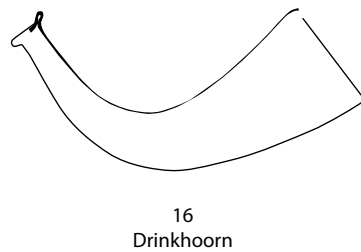
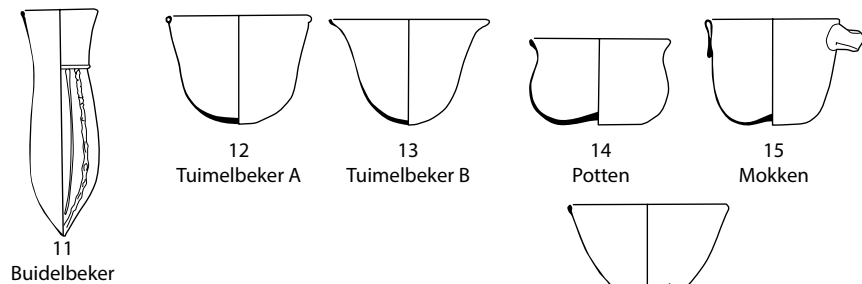
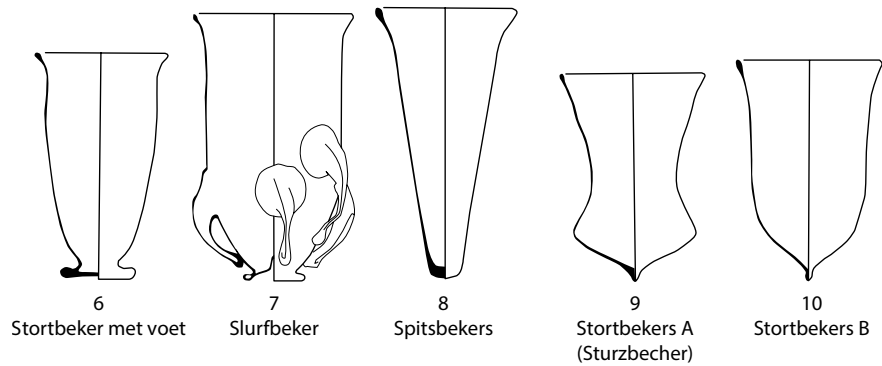
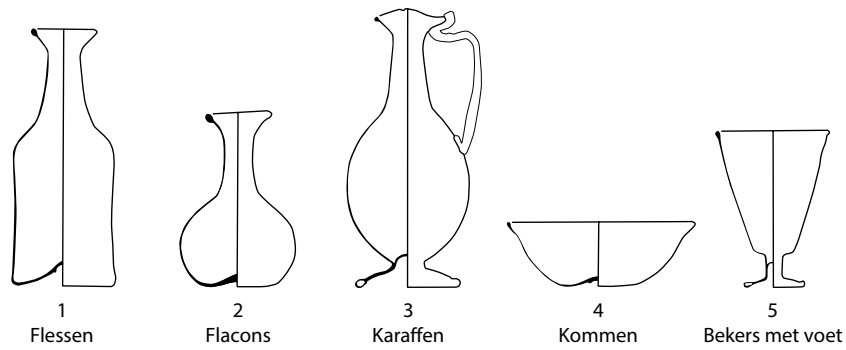
In historisch en archeologisch onderzoek naar vroegmiddeleeuws noordwest Europa wordt Noord-Gallië (Noord-Frankrijk, België, Zuid-Nederland en het Duitse Rijnland) vaak gepresenteerd als een uitgestorven en verarmd gebied. Na de val van het Romeinse rijk zou er zogenaamd niets overblijven van de eens bevolkte gebieden. Echter, een overvloed aan vroegmiddeleeuwse grafvelden met rijke grafgoederen laat zien dat dit beeld misschien niet klopt.

Er moet namelijk een rurale bevolking zijn geweest die de middelen had om deze grafgoederen, soms zelfs vanuit verre landen, te vergaren. Een van de materiele categorieën die gevonden wordt in Merovingische grafvelden is het glazen vaatwerk. (afb. 1 en 2). Na 400 CE wordt glazen vaatwerk in grote en kleine grafvelden meegegeven, aan allerlei mensen, ongeacht de leeftijd en het geslacht van de overledene (afb. 3). Niet elk persoon ontvangt een glas in het graf wat laat zien dat bepaalde waarden en associaties die bij het glas horen, alleen geschikt waren in bepaalde contexten. In de huidige theorieën over de rol van glazen vaatwerk in het Merovingisch grafritueel wordt veelal aangenomen dat het glas diende als drinkbeker in een drinkgelag gedurende de begrafenis. In dit artikel wordt echter een ander, onderbelicht gebruik van het glazen vaatwerk voorgesteld: dat van de lamp. Eerst zal er een toelichting gegeven worden over de huidige theorieën over glas in het grafritueel, en wat er ontbreekt in deze theorieën. Hierna zal een gebruik van de glazen als lampen worden voorgesteld, en welke indicatoren

op het gebruik van een lamp kunnen wijzen. Als laatste zal kort worden toegelicht hoe het gebruik van de lamp tijdens het begrafenisritueel er uit gezien kan hebben en hoe de interpretatie als lamp kan leiden tot een breder en hernieuwd begrip van het Merovingische grafritueel.

De glazen beker in het drinkgelag *convivium*

Grafgoederen werden gewoonlijk meegegeven in het graf gedurende de vijfde tot zevende eeuw CE (afb. 3). Deze grafgoederen worden veelal getypeerd door sterke genderdistincties: vrouwen ontvangen sieraden en mannen wapens. Sommige grafgoederen zijn minder gender georiënteerd: zowel mannen als vrouwen ontvangen (glazen) vaatwerk. Vaak wordt aangenomen dat dit vaatwerk een rol speelde tijdens het drinkgelag, of het *convivium*, een feest waarbij eten en drinken een belangrijke rol speelden. Drank en/of voedsel werden uitgedeeld onder de familie, vrienden en andere deelnemers aan het grafritueel. Een deel werd gegeven aan de overledene, misschien middels een libatie (het uitschenken van drinken over het lichaam of de kist). Mogelijk werd het vaatwerk ook in het graf gegoooid, als een apotropeïsch symbool voor het vergaan van het lichaam (Behm-Blancke 1979, 181-184). Aan de ene kant waren deze dranken ter gedenking en afscheid van de dode, en om de banden tussen de overledenen en levenden aan te halen. Aan de andere kant was vaatwerk (en het voedsel en drank die er mogelijk inzaten) bedoeld om de dode te voorzien in het hiernamaals (Behm-Blancke 1979, 213, Ament, 1976, 285-336).

1

Merovingische glasvormen (volgens van Winkelhoff en Theuws, *Rural riches handboek Merovingisch glazen vaatwerk, in voorbereiding*).

2

Voorbeelden van Merovingisch glazen vaatwerk (bron: Metropolitan museum New York).

Problemen met het drinkgelag

Problematisch in de verschillende bestaande interpretaties van het Merovingisch grafritueel, is het ontbreken van een duidelijke relatie tussen de deposities van eten en drinken in het graf met glazen vaatwerk. Doorgaans wordt er, zonder dat er direct bewijs voor de aanwezigheid van voedsel en drank in vaatwerk is, aangenomen dat al het vaatwerk met het *convivium* te maken heeft. Bonnie Effros (2002, 70-86) veronderstelt bijvoorbeeld een voortzetting van het Romeinse *convivium* in de Merovingische periode aan de hand van een schaars aantal negentiende-eeuwse beschrijvingen van 'opgravingen' van grafvelden. Deze bronnen noemen inderdaad voedsel en drank in vaatwerk, maar geven summiere en weinig gedetailleerde beschrijvingen (Moreau 1885, 1886; Delamain 1892 in Effros 2002). Een belangrijke auteur op het gebied van Merovingisch glazen vaatwerk, Birgit Maul, geeft een meer uitgebreide analyse met aantallen van vaatwerk en voedsel en/of drank in graven, gebaseerd op 45 grafvelden. Hieruit blijkt dat het aantreffen van voedsel en drank in graven niet per se schaars is, maar de combinatie van voedsel en/of

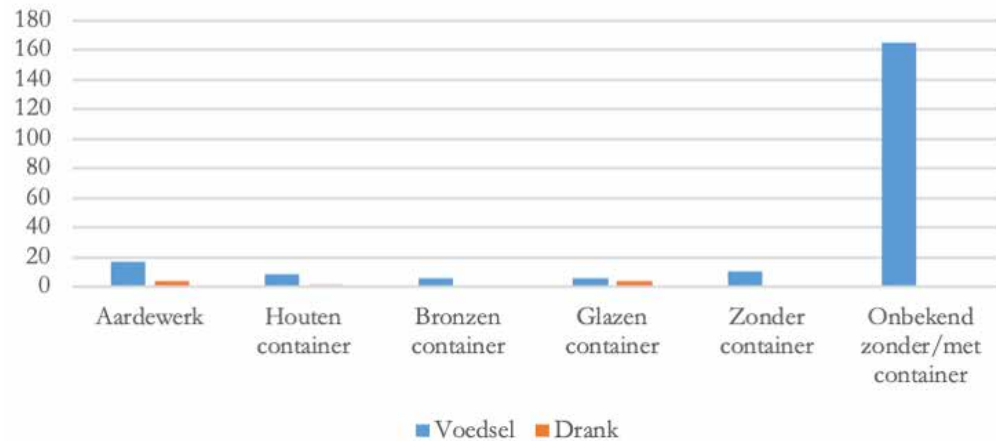

3

Merovingische grafvelden die glaswerk bevatten (het onderzoeksgebied is rood omlijnd). De cijfers in de cirkels representeren de hoeveelheid sites met glazen vaatwerk. Bron: www.merovingianarcheology.com.

drank in vaatwerk veel minder voorkomt, laat staan in glazen vaatwerk (afb. 4). Kortom; er is weinig daadwerkelijk bewijs voor een direct verband tussen drinken en glazen vaatwerk. Een ander punt van kritiek is dat er weinig aandacht wordt besteed aan hoe de specifieke materiële kenmerken van aardewerken, bronzen of glazen vaatwerk hun gebruik en

Hoeveelheden vaatwerk met voedsel of drank in Maul (2002)

4

Hoeveelheden vaatwerk met voedsel of drinken in Maul (Maul 2002).

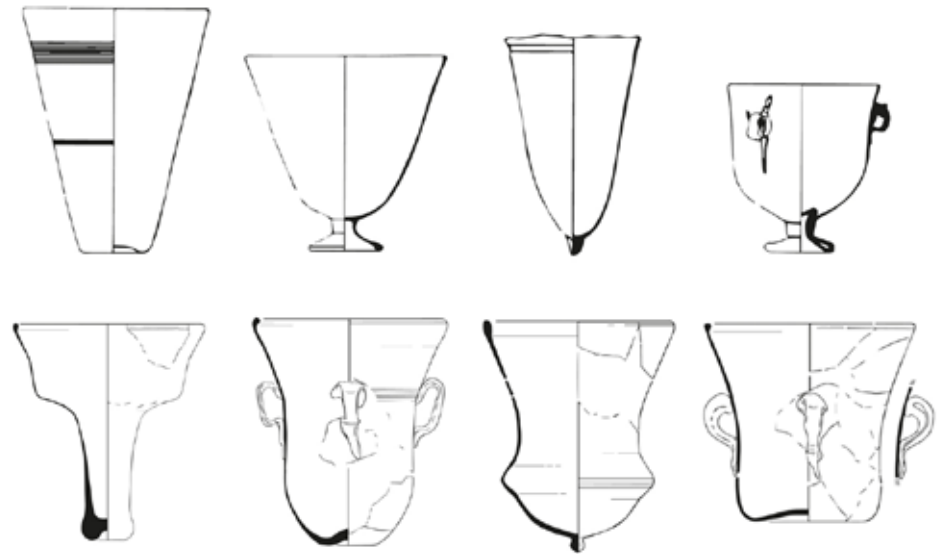
rol in het grafritueel beïnvloedden. Waarom zou men soms een glazen beker kiezen, en soms een aardewerken? Waarom soms een vorm die kan staan, en dikwijls een die niet zelfstandig kan staan? Verder wordt er onvoldoende aandacht besteed aan het veranderende glasrepertoire gedurende de zesde en zevende eeuw¹, ondanks dat deze verandering een ander licht kan werpen op de alghele veranderingen in het grafritueel in deze periode.

Discrepanties in glasonderzoek: lampen

Het onderzoek naar de functie van Merovingisch glaswerk wordt gekenmerkt door twee diepgaande discrepanties. Ten eerste bestaat er een discrepantie tussen de interpretaties van glazen vaatwerk uit verschillende tijdsperiodes, en de acceptatie van deze onder glasonderzoekers.

Birgit Maul noemt de aanwezigheid van keramische olielampen, al dan niet in Romeinse traditie, in vroegmiddeleeuwse grafvelden (Köln-Junkersdorf, Heddesdorf, Schretzheim). Ze merkt ook op dat Karolingische (achtste/negende eeuw) *Trichterbecher* als hanglamp werd gebruikt, en dat late vormen van de Merovingische *Glockentummler* (vooral die met een uitstulping rondom het midden, een gelijksoortig gebruik kunnen hebben gehad. Ondanks dat er bewijs is voor het gebruik van vaatwerk als lamp in zowel de Romeinse als de Karolingische tijd, blijft het volgens Maul onzeker of vroegmiddeleeuwse *Glockentummler* en tuimelbekers (afb. 1, vormen 12 en 13) als lampen gebruikt kunnen zijn.

Raymond Chambon beschrijft glaswerk uit België vanaf de Romeinse tijd tot heden. Hij merkt op dat niet-staande glazen uit de der-

5

Bekende lampvormen uit het Mediterrane gebied en Midden-Oosten (gebaseerd op Foy 2011/Llinares et al. 2009, en Antonaras 2008, Pl. 3).

tiende eeuw veelal op miniaturen worden afgebeeld als hanglampen, en stelt de vraag of conische glazen uit de negende eeuw ook werden opgehangen als lampen (Chambon 1955, 45). Voor het iets eerdere Merovingische glaswerk wordt deze mogelijkheid niet expliciet benoemd.

Al in de jaren 50 beargumenteerde Isa Isings dat Romeinse conische bekertjes, zowel staande als niet-staande, de directe voorlopers zijn van de vroegmiddeleeuwse conische bekertjes, en dat deze zowel drinkbekertjes als lampen kunnen zijn geweest (Isings 1957, 129, 131). (afb. 1, vorm 8). Foy (2011, 230) noemt dat in de zesde eeuw conische bekertjes (dezelfde als die gevonden worden in graven in Noord-Gallië), gebruikt werden als lampen in Zuid-Gallië (afb. 5 en 6). Het is daarom vreemd dat,

6

Glazen lampen met steel uit het oostelijk mediterrane gebied, hangend in polycandelon, zesde eeuw (Walters Art Museum).

7

Aardewerk en glas gevonden in 1994 in Gennep in grafcontext (Fotograaf onbekend; opgravingsdocumentatie Gennep-Touwslagersgroes 1994).

hoewel er een duidelijk verband bestaat tussen de (laat) Romeinse en vroegmiddeleeuwse glazen, een gelijksoortig gebruik ervan in deze periodes nauwelijks opgemerkt wordt.

Christian Later is een van de weinige auteurs die de onpraktische vorm van Karolingische en Merovingische niet-staande glazen niet is ontgaan. Hij brengt deze daarom in verband met lampen. Hij merkt op dat in de Karolingische periode, in en rondom de Alpen en het Middellandse Zeegebied, glazen met bijna identieke vormen als hanglampen in sacrale contexten worden gebruikt (Later 2009, 69-70). Later merkt terecht op dat voor de functie van vele objecten uit de Karolingische tijd een analogie gemaakt wordt met gelijksoortige objecten uit de Merovingische periode, maar een dergelijke analogie voor glazen vaatwerk als lampen nog uitblijft. In zijn artikel poneert hij daarom de mogelijkheid dat

een deel van de Merovingische (niet-staande) glazen ook als lampen gebruikt konden zijn (*afb. 1, vormen 9 en 10*), en ondersteunt deze theorie met een klein experiment, waarover later meer. Later bespreekt echter niet de implicaties van deze theorie voor de betekenissen en waarden in het grafritueel.

Ondanks dat Later de theorie van Merovingische glazen als lampen al heeft aangestipt, en ook gerenommeerde auteurs op het gebied van antiek glaswerk het idee kort als mogelijkheid benoemen, heeft dit helaas niet geleid tot een wijdverbreide acceptatie en verdere uitwerking van dit idee onder onder-

8

Een Byzantijnse polycandelon, zesde eeuw (Metropolitan Museum New York).

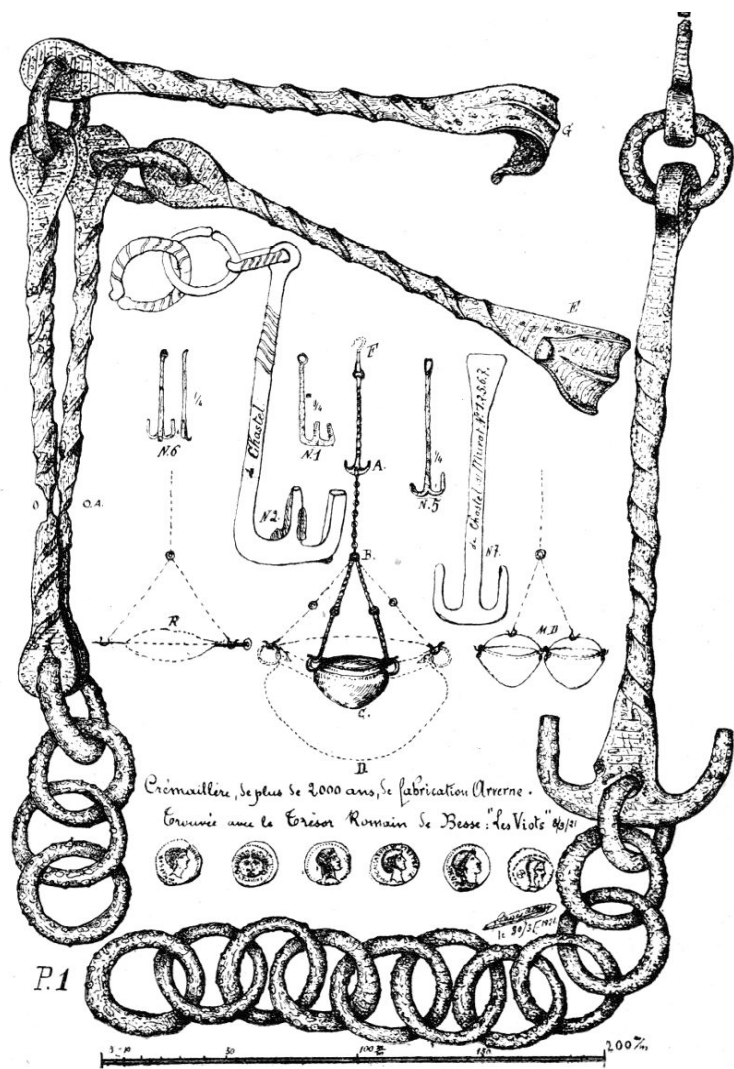
9

Een vijfde eeuwse polyangistrion uit Kolchida, Kilkis (Griekenland)(© Hellenic Ministry of Culture and Sports. Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki).

zoekers van Merovingisch glazen vaatwerk en het grafritueel. Er blijft daarom tot op het heden een discrepantie tussen de interpretaties van glazen vaatwerk uit de Romeinse, Merovingische en Karolingische tijd bestaan. Voor de Romeinse tijd geldt zowel een functie als drinkbeker en als lamp, voor de Merovingische alleen die als drinkbeker, en in de Karolingische tijd keert de functie als lamp, naast die als drinkbeker, terug.

Een tweede discrepantie wordt veroorzaakt door een conceptuele barrière tussen onderzoekers uit noordwest Europa en het Midditerrane gebied. Waar onderzoekers uit het Westen Merovingisch en Angelsaksisch glas interpreteren als drinkbekers, worden vroegmiddeleeuwse/vroeg-Byzantijnse/vroeg-Islamitische glazen bekers uit het Midditerrane gebied naast deze functie ook geïnterpreteerd als lampen. In deze regio zijn glazen lampen bekend uit verschillende soorten vondstcontexten, zoals kerken, catacomben, grafvelden en nederzettingen.

In de jaren 30 van de twintigste eeuw ontdekten Crowfoot and Harden (1931,197) conische bekers en halfronde schalen met sporen van olie in kerken in Egypte en Jordanië, en interpreteerden dit als indicatoren voor lampen. Ook identificeerden ze verschillende soorten lampen op basis van beschrijvingen uit teksten en mozaïeken waarop lampen afgebeeld stonden (Crowfoot and Harden 1931, 196). De conische en hemisferische lampen waren vooral dominant in het Romeinse rijk gedurende de vierde eeuw; hierna, tot in de zevende eeuw, waren lampen met voet of steel

10

Illustratie van crémaillères en hun gebruik (Pagès-Allary 1921, 179).

en handvaten veelvoorkomend. (afb. 5 en 6). Vele auteurs die onderzoek hebben gedaan naar glaswerk hebben deze interpretatie overgenomen; het idee van glaswerk als lamp is bekend in Griekenland (Antonaras 2008,

Skambalis et al. 2011, Angelkou et al. 2011, Angelkou et al. 2019), Turkije (Contardi in Laflin 2009), Israël, Spanje (Llinares et al. 2009), Italië (Gliozzo et al. 2016, Ubaldi 1995), de Balkan (Milavec 2012, 2017, Križanac 2012,

2016, Petcu et al. 2014), Egypte (Montserrat 1995, Kucharczyk 2003), Tunesië (Sterrett-Krause 2017), Jordanië (Siemens 2010) tot aan meer dichtbij huis; Zuid-Frankrijk (Foy 2011, Pelletier et al. 1991) (afb 5).

Vreemd genoeg is de interpretatie van de lamp niet opgenomen in de onderzoekstradities in noordwest Europa. Waarom is het concept van glas en licht niet doorgedrongen tot het Merovingische grafritueel, dat plaatsvindt in een wereld waarin lange afstandshandel tussen mensen, goederen en ideeën dagelijkse routine waren? Dit is des te meer opvallend gezien glasverlichting wel bekend was in de Romeinse tijd, en 'herontdekt' werd tijdens de Karolingische periode. Moeten we het als puur toeval zien dat de deelnemers van het Merovingische grafritueel glazen bekken begroeven die sterk lijken op glazen uit andere delen van de wereld, waar ze onder andere als lampen fungeerden?

Glas en licht: indicatoren

Helaas kan voor het Merovingisch glazen vaatwerk een functie van lamp niet direct met zekerheid vastgesteld worden. Het is daarom noodzakelijk een aantal factoren te overwegen die wel of niet kunnen duiden op het gebruik als lamp. Ten eerste zijn dit archeologische indicatoren die idealiter aanwezig zijn; residue-analyses die resten van roet en/of olie laten zien, en de aanwezigheid van lampbenodigdheden in het graf (een ophangsysteem, lont, vuursteen, vuurslag). Ten tweede kan vergelijkend materiaal uit andere contexten duiden op een gebruik als lamp, of parallellen gevonden in historische bron-

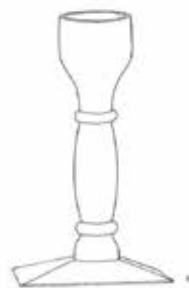
11

Glazen lamp met geïntegreerde glazen buis uit het oostelijk mediterrane gebied, vierde-zesde eeuw (Cleveland Museum of Art).

nen en beeldmateriaal (mozaïeken, fresco's, manuscripten). Een laatste indicator is de experimentele benadering: het daadwerkelijk testen of Merovingisch glaswerk (of replica's) als lampen gebruikt kunnen worden. Laten we als eerste kijken naar de archeologische indicatoren.

Archeologische indicatoren voor glazen lampen

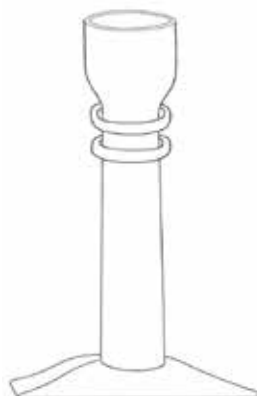
Onweerlegbaar archeologisch bewijs voor de aanwezigheid van lampen in Merovingische graven is helaas schaars. Glas is een ondoordringbaar materiaal; organische resten worden niet geabsorbeerd en zullen in de meeste gevallen helemaal vergaan. Daarom zijn resten van voedsel en drank in glazen vaatwerk zeldzaam. Ons gebrekkige inzicht in de inhoud van het glazen vaatwerk kan echter ook verklaard worden omdat er nu eenmaal

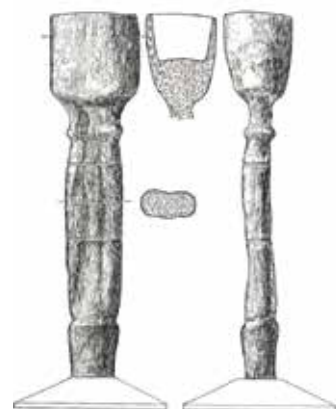
Graf 15

Graf 30

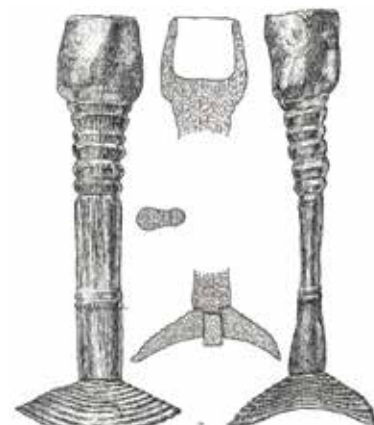
Graf 37

Graf 162

Graf 211

Graf 233

12

Houten kaarshouders uit Oberflacht (Paulsen 1992).

weinig residue-analyse heeft plaatsgevonden voor glazen vaatwerk. Het is hoe dan ook belangrijk een aantal factoren te overwegen. Een eerste mogelijkheid is dat glazen gebruikt in het graf werden gedeponeerd. Een tweede optie is dat niet het glas, maar een andere container bijvoorbeeld de olie bevatte. Het kan interessant zijn de vele aardewer-

ken potten te onderzoeken, waarin glazen vaatwerk is gevonden (afb. 7).

Een andere complicerende factor is dat de objecten die geassocieerd worden met glazen lampen, zoals een lont, lonthouder, standaarden of ophangsystemen, nog niet zijn gevonden in Merovingische graven. Echter, veel objecten in Merovingische graven zijn

ambigu van aard. Een lonthouder kan bijvoorbeeld een simpel (gebogen) metalen bandje zijn, of een geperforeerde aardewerken kegel (afb. 9). Zonder oog voor de mogelijkheid dat het in verband staat met een lamp kan het anders geïnterpreteerd zijn. Bovendien zijn zulke onbeduidende voorwerpen misschien niet altijd opgenomen in opgravingsrapporten en -publicaties.

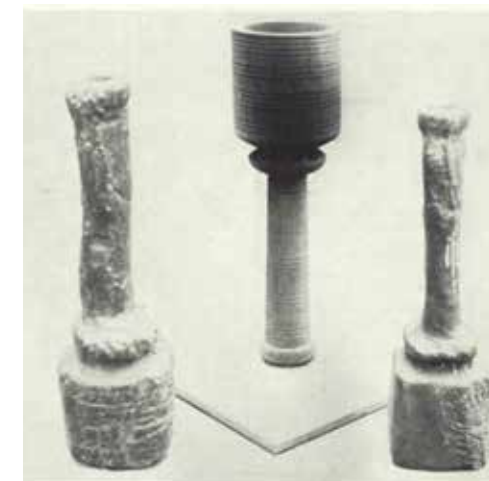
Verder worden kettingen en haken die dichtbij het middel van de overledene worden gevonden, vaak toegeschreven aan de chate-laine², als onderdeel van de riem. Er bestaan echter meer objecten die uit kettingen en haken worden gemaakt en die hier erg op kunnen lijken. Zo zijn er de *polycandelon* en *polyangistron* (afb. 8 en 9), van welke de eerste bestaat uit metalen schijven die erg kunnen lijken op de sierschijven die vaak bij *chate-laines* horen. Er bestaat ook de *crémaillère*, een ophangstelsel voor potten en ketels, dat al vanaf de IJertijd gebruikt wordt en soortgelijke onderdelen heeft (afb. 10) (Cahen-Delhay 1991, 8-10; Pagès-Allary 1921, 177-180; de Kisch 1986, 261-285). Volgens Cahen-Delhay (1991, 9) kan dit systeem ook gediend hebben om objecten in diepe graven te deponeren. Het is niet ondenkbaar dat zo'n *crémaillère* glazen vaatwerk gedragen kan hebben.

Naast de kwestie van interpretatie is er de mogelijkheid dat niet alle objecten gerelateerd aan een glazen olielamp in het graf belandden. Misschien was alleen het glas op zichzelf voldoende om de benodigde waarden en symboliek te belichamen, of de

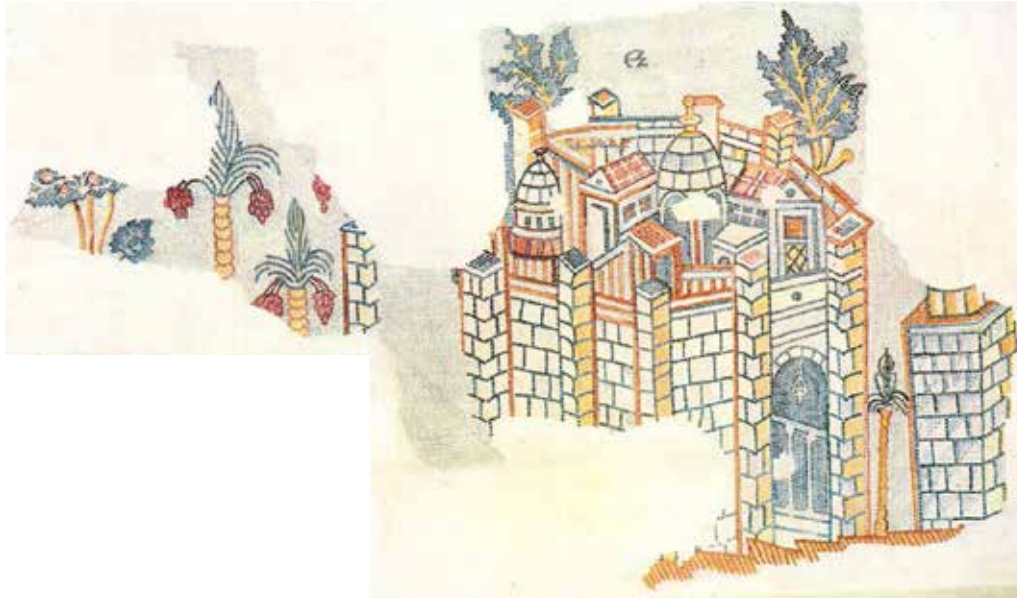
13

Aardewerken lamp met voet uit Rödingen grave 366 (Janssen 1993).

14

Reconstructie en gipsafgietsels van een lichthouder uit Leihgestern (Klenk 1964, 66).

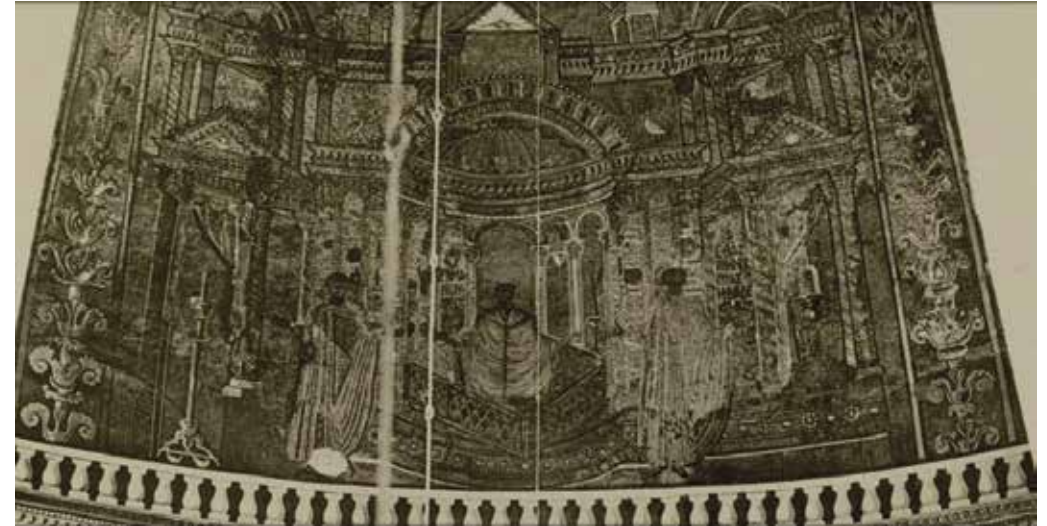
15

Mozaïeken uit 831 CE uit de noordkant van de kerk van de Heilige Johannes de Doper in Jerash (Jordanië). Hierop is een glas in lichtblauwe tesserae uitgebeeld, en een metalen houder met kettingen in het zwart. (J. W. Crowfoot, *Churches at Jerash*, P1).

geassocieerde objecten belandden in de grafvulling of ergens anders, en zijn niet teruggevonden.

Betekent dit dat er helemaal geen aanwijzingen bestaan voor de aanwezigheid van lampen en de rol van licht in Merovingische

graven? Een aantal aanwijzingen duidt op het tegenovergestelde. Een opvallend glas van het type Montfort, terug te vinden in een publicatie van Birgit Maul (2002, Tafel 112, 1) bevat een glazen buis die sterk doet denken aan soortgelijke buizen die gevonden worden in glazen lampen uit het Oosten

16

Hangende lampen in de kerk van de Heilige George (Thessaloniki, Greece, mogelijk vierde-eeuws) (H. Saladin, *Les monuments Chrétiens de Salonique. Monuments de l'art Byzantin*, iv), 27-8 and P1. i, 1).

(afb. 11). Verder zijn er tijdens de opgravingen van Oberflacht (Duitsland), een grafveld net buiten dit onderzoeksgebied met uitstekende conservering, meerdere houten kaarshouders en kaarsen van bijenwas gevonden (afb. 12). Is het louter toeval dat juist in een grafveld afwijkend van andere Merovingische grafvelden vanwege uitstekende conserveringsomstandigheden voor organisch materiaal, licht een duidelijke rol speelde in het grafritueel?

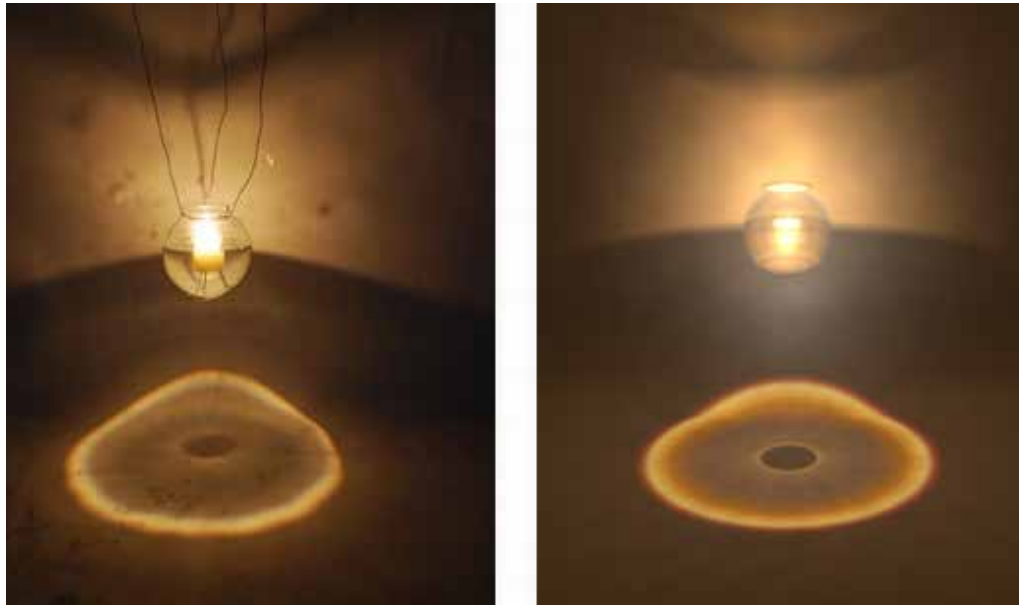
Verder is een bijzonder aardewerken object uit Rödingen graf 366 geïnterpreteerd als lamp (fig. 13) (Janssen 1993).³ Er zijn verschillende Romeinse terracotta lampjes gevonden in Rübenach graf 410 en in Köln-Junkersdorf

17

De hangende lampen uit de kerk van St. George, gebaseerd op Crowfoot & Harden (1931, 202).

graven 336 en 476 (Neuffer-Müller and Ament 1973, Fremersdorf 1955). Een vrouwengraf in Leihgestern (graf 2) bevatte een houten lichthouder (afb. 14) (Klenk?, 25). Toekomstig onderzoek kan de aanwezigheid van lampgeassocieerde objecten en gereedschap om vuur te maken, zoals vuursteen, en hun relatie met glaswerk, meer verduidelijken.

18

Een caustisch patroon geworpen door een rond glas, simulatie (Kider et al. 2009).

Historische bronnen en beeldmateriaal

Laten we kijken naar aanvullend bewijsmateriaal voor het bestaan van glazen lampen: historische bronnen en beeldmateriaal. Er bestaan verscheidene klassieke en vroegmiddeleeuwse teksten die het bestaan van glazen lampen benoemen. 'The lantern (lanterna) is so called because it has enclosed a 'light within' (lux interius). It is made of glass, with its light shut up inside so that a puff of wind cannot get at it, and so that it may easily be carried around anywhere to give light.' (Isidorus van Sevilla, Etymologies, XX, 402. Vertaling door A. Barney, W.J. Lewis, J.A. Beach and O. Berg-hof, 2006).

In deze quote van Isidorus van Sevilla worden glaslampen genoemd waarvan de wanden

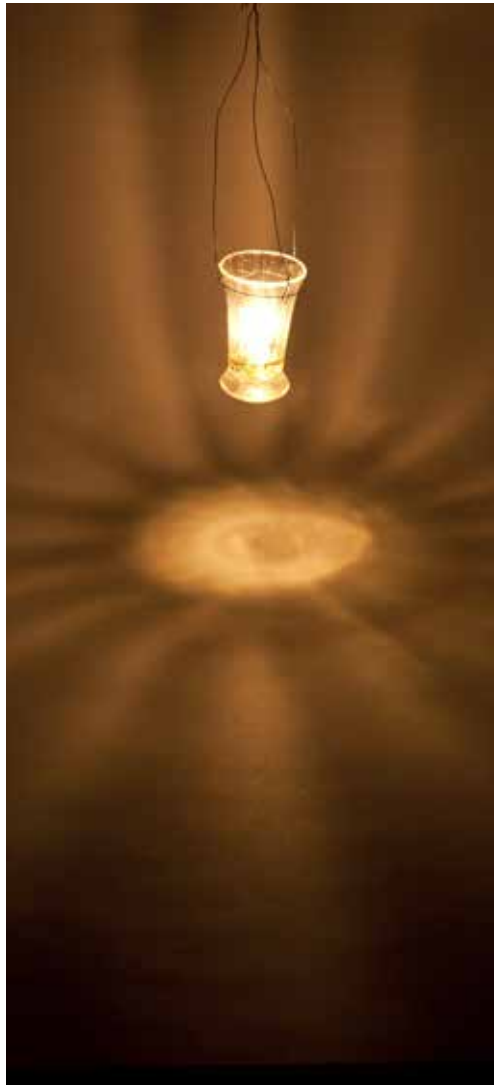
het licht beschermen tegen de wind. Mary Trowbridge heeft een handige inventarisatie gemaakt van teksten die glaslampen noemen (Trowbridge 1930). Verschillende Griekse en Latijnse teksten beschrijven *lampa*, *lucerna*, *lychnus* en *candela*. Glazen olielampen werden gebruikelijk opgehangen in kerken (Trowbridge 1930, 190-191). Een lamp met 'kleine glazen *calicli* (kopjes) alsof het vruchten waren' wordt genoemd door Paulinus van Nola. Verderop in zijn tekst beschrijft hij wat een *polykandelon* lijkt te zijn, glazen lichten met stam hangend in een metalen houder (Paulinus van Nola, Carmen 23, 127 in Trowbridge 1930, 190).

Venantius Fortunatus noemt een 'lychnus wiens vlam in een glazen *urna* drijft.' (Ve-

19

Stortbekerreplika gebruikt als lamp tijdens het experiment van Later (2009, 72).

20
Een stortbeker met verticale ribben werpt zonnige stralen. Foto: Erik Rijper/ eigendom merovingianarchaeology.org.

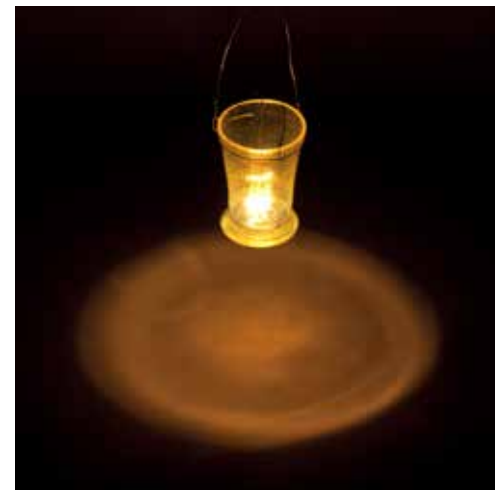
21
Een tuimelbeker met kruis-bogen versiering. Foto: Erik Rijper/ eigendom merovingianarchaeology.org.

22
Een tuimelbeker met verticale ribben en kruis-punten decoratie op de onderkant. Fotograaf: Erik Rijper/ eigendom merovingianarchaeology.org.

23
Tuimelbeker met verticale ribben werpt een caustisch patroon zoals omschreven in Kider et al. (2009). Foto: Erik Rijper/ eigendom merovingianarchaeology.org.

24
Caustisch patroon van een stortbeker zonder decoraties. Foto: Erik Rijper/ eigendom merovingianarchaeology.org.

25
Lichtpatroon op de grond, stortbeker zonder decoraties. Foto: Erik Rijper/ eigendom merovingianarchaeology.org.

nantius Fortunatus, Vita S. Martin. 4, 693 in Trowbridge 1930, 191). Paulus Silentiarius beschrijft een lamp die hangt in het midden van een kerk, bestaande uit een cirkel van zilveren schijven die *'have been pierced too by the weapon of the skillful workman, in order that they may receive shafts of fire-wrought glass, and hold light on high for men at night.'* (Paulus Silentiarius, *Descriptio Sanctae Sophiae*, regels 399-439 in Trowbridge 1930, 191).⁴ Dan zijn er de talrijke heiligenlevens waarin wonderlijke gebeurtenissen omtrent lampen plaatsvinden. Gregorius van Tours beschrijft een moment uit zijn leven toen hij een tombe bezocht waarbij hij een kruis en de overblijfselen van een heilige meenam. De lamp die brandde boven het graf begon plotseling *'met hevige golven'* te overstromen, hetgeen de kracht van het heilige kruis liet zien (*Glory of the Martyrs*, Book I, V, 6 Engelse vertaling door Raymond van Dam, 1988, Liverpool University Press). Soortgelijke gebeurtenissen vinden plaats in het Leven van Eligius (Boek II.50 en II.70). Andere miraculeuze lampen breken niet wanneer ze vallen (Gregorius de Grote, *Second Dialogue (Life of Saint Benedict)*, stoppen niet met branden, of worden op wonderlijke wijze gerepareerd (Gregorius van Tours, *Life of the Fathers*, VIII, 59, vertaald door Edward James, 1991, Liverpool University Press). Een impressie van hoe deze lampen eruit kunnen hebben gezien en hoe ze werden opgehangen, kan gevonden worden op een aantal mozaïeken uit vroeg Byzantijnse kerken (*afb. 15-17*) (Crowfoot and Harden 1931, 202, Crowfoot 1931, Saladin 1918, 27-28, P1. i, 1).

Een experimentele benadering

Een derde manier waarop kan worden vastgesteld of Merovingische glazen als lampen gebruikt kunnen worden, is door reproductie en experiment. Dit kan bijvoorbeeld via computersimulaties, zoals Kider et al. (2009) hebben gedaan. Kider et al. hebben Islamitische moskeelampen daterend van de achtste tot tiende eeuw nagemaakt via een techniek genaamd Caustic Cones. In deze methode worden de lichtstralen zo gevormd dat de meest optimale naar beneden gerichte lichtomstandigheden worden gecreëerd (Kider et al. 2009, 1) (*afb. 18*). Voor verschillende vormen van glas, conisch, rond of met voetstuk, worden de optimale lagen olie en water, lont- en vlamhoogtes bepaald. Kider et al. concluderen dat zulke optimale verhoudingen, vooral wanneer een laagje water wordt toegevoegd, de ideale omstandigheden voor lezen en navigeren in schaars verlichte plekken kunnen creëren.

Christian Later heeft eerder een kleinschalig experiment met een Merovingische stortbeker replica uitgevoerd (Later 2009). De stortbeker werd hierbij tot de rand gevuld met olie (ca. 5 mm) en water, de lont uitstekend boven de rand van het glas (*afb. 19*). Later concludeert dat het lampje een helder, warm licht werpt, dat dankzij de glazen wanden in alle richtingen verspreidt (Later 2009, 72). Dit experiment is een goede aanzet geweest in het aantonen van de functie van lamp voor Merovingisch glaswerk. Later's experiment kan echter worden uitgebreid door verschillende glasreplica's in te zetten en hierbij de specifieke lichtpatronen te documenteren.

Ook de verhoudingen van olie en water, en eveneens de plaatsing van de lont in het glas, kunnen worden aangepast om verschillende lichtpatronen te simuleren.

Tijdens een stage voor het Nationaal Glasmuseum Leerdam heb ik de kans gekregen een aantal Merovingische glazen na te laten maken; stortbekers en tuimelbekers met en zonder ribben, en tuimelbekers met christelijke decoraties en kruis-punt decoratie op de bodem⁵. Anders dan tijdens het experiment van Later, heb ik het licht in het midden van het glas gecentreerd, en kleinere hoeveelheden olie⁶ en water gebruikt. Vanwege de omvang van dit artikel kan ik de resultaten niet tot in detail toelichten, het is echter duidelijk geworden dat bijna alle glazen als lampen kunnen worden gebruikt. Vooral wanneer de glazen dicht bij de grond hangen (ca. 10 – 20 cm

26

Stadia van gebruik en depositie van een graf lamp.

vanaf de grond), werpen de glazen intense lichtpatronen, soms in overeenkomst met de caustische patronen gesimuleerd door Kider et al. Deze bevinding is met name interessant in de context van het graf; votieve lampen, of graf lampen zouden boven het graf gehangen kunnen zijn om het oog hiernaartoe te leiden. Opvallend is hoe door de verschillende decoraties de glazen bijzondere lichtpatronen werpen; een glas met verticale ribben geeft zonnige stralen en glazen met versieringen aan de onderkant (kruizen en punten) bijzondere patronen op de vloer (*afb. 20 t/m 25*).

27

Hoge tuimelbeker met "ore pro" text inscriptie (hoogte: 102 mm, opening diameter: 97 mm) (Metropolitan Museum New York).

Een mogelijk gebruik van lampen in het Merovingische grafritueel

De hier gepresenteerde archeologische, historische en experimentele overwegingen laten duidelijk zien dat het gebruik van glazen vaatwerk als lamp mogelijk was. Nu kunnen we voorzichtig een beeld schetsen van hoe lampen gebruikt kunnen zijn tijdens het Merovingische grafritueel. Als eerste moet hierbij worden opgemerkt dat glas een recyclebaar materiaal is, en daarom mogelijk veel werd hergebruikt (omgesmolten). Daarom moet de mogelijkheid dat glas uit het graf werd gehaald tijdens frequent aangetoonde heropeningsrituelen, niet worden onderschat (Van Haperen, 2017). Dit zou ook kunnen verklaren waarom glazen vaatwerk minder vaak in graven wordt aangetroffen dan bijvoorbeeld aardewerk, een materiaal dat niet gerecycled kan worden. Gezien de vorm van de glazen is het waarschijnlijk dat ze opgehangen werden, of in de grond werden gestoken. Mogelijk werden ze zelfs in het frame van een grafkist gestoken. Afbeelding 26 laat de stadia van gebruik van een lamp tijdens en na het grafritueel zien. Na elk van zo'n stadium moet de keuze worden gemaakt om de lamp in het graf te deponeren, of te hergebruiken. Het eerste stadium is gebruik tijdens de primaire rituelen. Dit kan zijn tijdens een feest, of rondom het open graf. Het tweede stadium is verlichting van het graf na de begrafenis. Dit kan bedoeld zijn om het graf te kunnen identificeren in het donker, of om een oproep tot herdenking of gebed te doen aan voorbijgangers. Met name interessant in deze context is een aantal hoge tuimelbekers met 'ore pro' ('bid voor') inscripties, die deze

boodschap op expliciete wijze uitdragen (afb. 27). Een andere optie is dat de lamp niet werd gebruikt tijdens de primaire funeraire rituelen, maar ongebruikt werd bijgezet om de dode te voorzien van licht in het hiernamaals, of om andere spirituele doeleinden te bewerkstelligen. Vooral in een christelijke context kan het glas bijzondere associaties oproepen. Zoals eerder al genoemd is het niet zeker of een glas altijd compleet of al gebroken in een graf werd bijgezet. Elk van deze opties kan weer andere betekenissen overbrengen; kapot, zoals het gebroken lichaam in het graf dat uiteindelijk geheeld zal worden, of compleet; een voorbode van het lichaam dat weer heel zal zijn. Sommige glazen hebben duidelijk christelijke decoraties en verwijzen naar de eucharistie en/of naar de persoon van Christus en de wederopstanding (van Winkelhoff 2021, 103-122). Dit laat zien dat een glas ook uitgerust kan zijn met goddelijke aanwezigheid en hieraan kan herinneren tijdens het grafritueel en in het graf. Zelfs eeuwige materialen als glas moeten uiteindelijk terugkeren naar hun maker. Met de voltooiing van de spirituele levenscyclus van de overledene, en het glas dat dit weerspiegelt, keert het glas, samen met het lichaam, terug naar de natuur, of naar God (Van Winkelhoff 2021, 122; Platenkamp 2019).

Het bovenstaande heeft geïllustreerd hoe het vroegmiddeleeuws begrafenisritueel eruit kan hebben gezien wanneer een functie van lamp overwogen wordt. Ik hoop dit onderzoek in de toekomst voort te zetten.

Literatuur

- Angelkou, E., Cheimonopoulou, M., 2019. Lighting Artifacts from the Episcopal Complex at Louloudias Pierias, In I. Moutsianos and K.S. Garnett (eds.), *Glass, Wax and Metal: Lighting technologies in Late Antique, Byzantine and medieval times*. Oxford: Archaeopress.
- Angelkou, E., Cheimonopoulou, M., 2011. Lighting devices from excavations in Pieria, In I. Moutsianos and E. Bintsi (eds.), *Light on light, an illuminating story*, Exhibition Catalogue. Thessaloniki: Folklife & Ethnological Museum of Macedonia-Thrace.
- Antonaras, A.C., 2008. Glass lamps of the Roman and Early Christian periods. Evidence from the Thessaloniki area, In C.A. Roman and N. Gudea (eds.), *Lychnological Acts 2: Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age*. Cluj-Napoca.
- Antonaras, A.C., 2017. *Glassware and Glassworking in Thessaloniki: 1st Century BC - 6th Century AD*. Archaeopress Roman Archaeology 17. Oxford: Archaeopress.
- Behm-Blancke, G., 1979. Trankgaben und Trinkzeremonien im Totenkult der Völkerwanderungszeit. *Alt-Thüringen* 16, p. 171-227.
- Böhner, K., 1958a. *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes*. Berlin: Mann.
- Boulanger, C., 1909. *Le cimetière franco-méovingien et carolingien de Marchélepot (Somme): étude sur l'origine de l'art barbare*. Paris.??
- Broisch, M., 2009. Brenndauer und rußentwicklung von antiken Lampenölen - eine Versuchsreihe, In L. Chrzanovski (ed), *Le Luminaire antique Lychnological Acts 3, Actes de 3e Congrès International d'études de l'ILA*. Université d'Heidelberg 21 – 26.IX.2009. *Monographies Instrumentum* 44.
- Cahen-Delhay, A., 1999. *La region bruxelloise aux âges des métaux: nouvel examen des trouvailles anciennes*. *Lunula: Archaeologica protohistorica* VII, 3-12.
- Chambon, R., 1955. *L'Histoire de la Verrerie en Belgique du IIe siècle à nos jours*. Bruxelles: Editions de la Librairie Encyclopédique.
- Contardi, S., 2009. Late Antique Glass from Iasos (Caria), In E. Lafli (ed.), *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*. Izmir.
- Crowfoot, G.M., Harden, D.B., 1931. Early Byzantine and Later Glass Lamps. *The Journal of Egyptian Archaeology* 17, 196-208.
- Dasnoy, A., 1997? *Les Cimetières d'Eprave et Han-sur-Lesse: la "Croix-Rouge" et "Sur-le-Mont"*. *Annales de la Société archéologique de Namur* 71, 3-82.
- Effros, B., 2002. *Creating Community with Food and Drink in Merovingian Gaul. (New Middle Ages)*. New York: Palgrave Macmillan.
- Effros, B., 2003. *Merovingian Mortuary Archaeology and the Making of the Early Middle Ages*. London, Berkeley: University of California press.
- Effros, B., 2012. *Uncovering the Germanic Past: Merovingian Archaeology in France, 1830-1914*. Oxford: University Press.
- Ewig, E., 1953. *Die fränkischen Teilungen und Teilreiche. (511-613)*. Wiesbaden: Steiner.
- Feyoux, J.Y., 2003. *Le verre méovingien du quart nord-est de la France*. Paris: Bocard.

Foy, D., O. Vrielynck, L. Van Wersch, H. Cabart, 2010. Les coupelles à décor chrétien soufflées dans un moule (fin Ve-début VIe s.), in Ch. Fontaine-Hodiamont (ed.), *D'Ennion au Val Saint-Lambert. Le verre soufflé-moulé, Actes des 23e Rencontres de l'AFAV, Bruxelles*, p. 268-313.

Foy, D., Nenna, M.D., 2001. *Tout Feu tout Sable. Mille ans de verre antique dans le Midi de la France*. Marseille, Musée de Marseille, Édisud.

Foy, D., 2011. Les porte-mèche des lampes en verre de l'Antiquité tardive, In Y. Codou and M. Heijmans (eds.), *Provence historique, Hommages à Jean Guyon*. Marseille: Fédération historique de Provence.

Gauss, F., Hoke, B., Peek, C., and J. Stelzner, 2019. *Lauchheim II.2, Katalog der Graber 301-600*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.

Gliozzo, E., Turchiano, M., Gianetti, F., I. Memmi, 2016. Late Antique and Early Medieval Glass Vessels from Faragola (Italy). *Archaeometry* 58, 113-147.

Isings, I., 1954. *Roman glass from dated finds*. Groningen: Wolters.

Kider, J.T., R.L. Fletcher, N. Yu, R. Holod, A. Chalmers and N.I. Badler, 2009. Recreating Early Islamic Glass Lamp Lighting, in K. Debattista, C. Perlingieri, D. Pitzalis and S. Spina (eds.), *The 10th International Symposium on Virtual Reality, Archaeology and Cultural Heritage VAST*.

Kisch, de., Y., 1986. Circonscription de l'Ille-de-France. *Gallia* 44, 261-285.

Klenk, H., 1964. Die merowingerzeitlichen Gräberfunde im Raume von Leihgestern/Lang-Göns im oberhessischen Kreis Gießen. *Mitteilungen OHG* 48, 21-80.

Koch, U., 1987. *Der Runde Berg bei Urach VI: Die Glas- und Edelsteinfunde aus den Plangrabungen 1967-1983*. Heidelberg: Jan Thorbecke Verlag Sigmaringen.

Kucharczyk, R., 2004. The glass finds from the Basilica in Marea, 2003. *Polish Archaeology in the Mediterranean* 15, 63-64.

Križanac, M., 2016. Early Byzantine Glass in the Territory of Serbia and Kosovo. *Journal of Glass Studies* 58, 87-103.

Later, C. Von Trinkgläsern und Hängelampen. Gedanken zur Funktion frühmittelalterlicher Sturzbecher. *Bajuwarenhof Kirchheim Jahresschr.* 2009, 65-76.

Lee, C., 2007. *Feasting the Dead: Food and Drink in Anglo-Saxon Burial Rituals*. Suffolk: Boydell & Brewer.

Leone, M., 2017. *On Broken Glass: For a Semiotics of Anti-Materiality*. University of Turin.

Légoux, R., 2005. *Le nécropole mérovingienne de Cutry (Meurthe-et-Moselle)*. Saint-Germain-en-Laye: Musée d'archéologie nationale (Association française d'archéologie mérovingienne 14).

Légoux, R., Périn, P., F. Vallet., 2016. *Chronologie normalisée du mobilier funéraire mérovingien entre Manche et Lorraine*. Paris: l'Association française d'Archéologie mérovingienne.

Llinares, M.G.G., García, A.M., F.T. Bertrán, 2009. La seu episcopal d'Égara, *Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

Maul, B., 2002. *Frühmittelalterliche Gläser des 5.-7./8. Jahrhunderts n. Chr.: Sturzbecher, glockenförmige Becher, Tumbler und Glockentumbler*. Bonn: R. Habelt.

Milavec, T., 2012. A Glass Lamp with Base Knob from Emona, In I. Lazar and B. Zupanek (Eds.), *Emona: between Aquileia and Pannonia*. Koper.

Milavec, T., 2017. Lighting devices in late antique churches in south-eastern Alps, In I. Dörfler, P. Gleirscher, S. Ladstätter, I. Pucker (eds.), *Ad Amussim, Festschrift zum 65. Geburtsdag von Franz Glaser*. Landesmuseum Kärnten.

Montserrat, D., 1995. Early Byzantine Church Lighting: A New Text. *Orientalia, NOVA Series* 64, 430-444.

Morin-Jean, J.A., 1913. *La verrerie en Gaule sous l'Empire romain: Essai de morphologie et de chronologie*. Paris: Henri Laurens.

Müssemeier, U., E. Nieveler, R. Plum and H. Pöppelmann, 2003. *Chronologie der merowingerzeitliche Grabfunde vom linken Niederrhein bis zur nördlichen Eifel*. Köln: Rheinland-Verlag.

Nieveler, E., Plum, R.M., Pöppelmann, H., and U. Müssemeier, 2003. *Chronologie der merowingerzeitlichen Grabfunde vom linken Niederrhein bis zur nördlichen Eifel*. Bonn: Habelt. (Also called Franken AG).

Pagès-Allary, M.J., 1921. Observation sur une crémaillère Arverne datant de vingt siècles. *Bulletin de la Société préhistorique de France* 7, 177-180.

Paulsen, P., 1992. Die Holzfunde aus dem Gräberfeld bei Oberflacht und ihre kulturhistorische Bedeutung. *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 41.

Pelletier, J.P., Pousset, L., Rigoir, Y., Rigoir, J., Vallauri, L., Foy, D., Audoin-Rouzeau, F., F. Brien-Poitevin, 1991. Poterie, métallurgie et verrerie au début du VIe s. à Gardanne (B.-du-Rh.). *Documents d'Archéologie Méridionale* 14, 277-350.

Petcu, R., Nutu, G., I. Nastasi, 2014. Suspending Light Devices from Scythia Minor. *Studia Antiqua et Archeologica* 20, 353-368.

Platenkamp, J.D.M., 2019. On the social, cosmological and natural origins of a -fictive- farm. Paper presented at the Conference 'Local identities and their external sources: Communities in South Tiro', Free University of Bolzano, 15-16.11.2019.

Saladin, H., 1918. *Les Monuments chrétiens de Salonique*. Paris: E. Leroux.

Sardi, M., Motsianos, I., 2017. Lighting in Muslim and Christian Religious Buildings: A Comparative Study, in C. Papadopoulos and H. Moyes (eds), *The Oxford Handbook of Light in Archaeology*.

Siegmund, F., 1998. *Merowingerzeit am Niederrhein: die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg*. Köln: Rheinland-Verlag (Rheinische Ausgrabungen).

Siemens, H.A., 2010. Glass vessels and lamps, In P.M. Daviau and M. Beckmann (eds), *Excavations at Tall Jawa, Jordan*. Leiden: Brill publishers.

Skambalis, Z., Bintsis, E. *Light on Light: an Illuminating Story*. Temporary exhibition in the Folklife & Ethnological Museum of Macedonia – Thrace. Thessaloniki 2011.

Sterrett-Krause, A.E., 2017. Drinking with the Dead? Glass from Roman and Christian Burial Areas at Leptiminus (Lamta, Tunisia). *Journal of Glass Studies* 59, 47-82.

Trowbridge, M.L., 1930. *Philological Studies in Ancient Glass*. University of Illinois Studies in Language and Literature 8.

Uboldi, M., 1995. Diffusione delle lampade vitree in età tardoantica e altomedievale e spunti per una tipologia. *Archeologica Medievale* 22, 93-145.

Van Haperen, M.C., 2017. *In touch with the dead: early medieval grave openings in the Low Countries* (PhD thesis, Faculty of Archaeology, Universiteit Leiden).

Van Wersch, L., D. Van Geesbergen and O. Vrielynck, 2010. Les coupes en verre à décor chrétien découvertes en Belgique (fin ve-début vie siècle). *Archéologie médiévale*, 40, 115-147.

Van Winkelhoff, A.M., 2021. Light in de Dark Ages: a conceptual approach to the role of glass vessels in the Merovingian burial rite (Rma thesis, Faculty of Archaeology, Universiteit Leiden).

Zanon, M., ?. Lampade in vitro di età romana e bizantina da Tyana/Kemerhisar (Cappadocia meridionale).

Antieke bronnen

Aristotle Book of Problems., 261. English translation by unknown author, 1793.

Glory of the Martyrs, Book I, V, 6 English translation by Raymond van Dam, 1988, Liverpool University Press.

Gregory the Great, Book of Morals XVIII, xlvi. English translation by J.H. Parker and J. Rivington, London, 1844.

Gregory the Great, Dialogues, Book 1, Chapter 7. English translation by E.G. Gardner, 1911.

Gregory the Great, Dialogues, Book 2, Chapter 3: Life of Saint Benedict. English translation by E.G. Gardner, 1911.

Gregory of Tours, Life of the Fathers, VIII, 59 English translation by Edward James, 1991, Liverpool University Press.

Isidore of Seville, Etymologies. English translation by A. Barney, W.J. Lewis, J.A. Beach and O. Berghof, 2006.

Life of Eligius Book II.50 and II.70. English Translation by Jo Ann McNamara, 1997.

Petronius Arbiter, Satyricon, 50. English translation by Michael Heseltine, 1913. London. William Heinemann.

Pliny, the Natural History XXXVI, chapter 36. English translation by J. Bostock and H.T. Riley, 1855.

Internetbronnen (database ERC Rural Riches project, Universiteit Leiden)

www.merovingianarchaeology.org/rrr/map.php, consulted multiple times in 2020 and 2021.

Noten

- 1 Dit is de overgang van voornamelijk staand naar niet-staand glas.
- 2 Een chatelaine is een ketting gedragen aan de riem, waar verschillende decoraties en gereedschappen aan gehangen kunnen worden.
- 3 Soortgelijke vondsten uit Duitsland worden hier ook genoemd.
- 4 Dus een licht dat drijft -op water of olie- in een glazen beker.
- 5 Hetgeen werd gefinancierd door het ERC Rural Riches project van de Universiteit Leiden.
- 6 Het is niet met zekerheid te zeggen welke oliesoorten men gebruikte in vroegmiddeleeuws Noord-Gallië. In het Romeinse Mediterrane gebied werd veelal olijfolie gebruikt, een oliesoort die lang brandt en weinig roet produceert. Deze soort is echter lastig te produceren in het Noorden. Andere mogelijkheden zijn lijnzaad-, koolzaad of notenoliën. Manuela Broisch (2009) onderzoekt in een interessant artikel de brandtijd en roetproductie van de verschillende oliesoorten.
- 7 Uiteraard niet uitsluitend in christelijke context. Ik ga uitgebreider in op de waarden en betekenissen van glas in een ander artikel.

Steun de stichting Het historisch Gebruiksglas, juist nu...

Het Historische Gebruiksglas is opgericht om onze kennis van historisch glas te verbreden. Sinds 2015 ondersteunen wij onderzoek en publicaties, organiseren ons jaarlijks symposium in Leiden en reiken wij de Prof. Dr Ina Isingsprijs uit. De afgelopen jaren is ons werk mogelijk gemaakt door de steun van donateurs, enkele schenkers die zich voor langere tijd hebben verplicht en de verkoop van ons Jaarboek. Ook hebben wij een paar jaar een bijdrage ontvangen van enkele culturele fondsen.

De stichting heeft de beginjaren achter zich en wil meer gaan doen. Wij denken aan het gericht ondersteunen van onderzoek, publicaties of tentoonstellingen rond gebruiksglas. Ook willen wij een voor alle geïnteresseerden toegankelijk databestand opzetten of helpen een bestaand bestand of bibliotheek uit te bouwen. Daarnaast ontvangen wij veel verzoeken uit de culturele sector om publicaties en activiteiten mogelijk te maken.

Wij doen een beroep op glasliefhebbers ons eenmalig of periodiek te steunen. Klein of groot: elke schenking is welkom op IBAN: NL61 RABO 0305 0005 19. De stichting heeft een ANBI status gekregen, waardoor uw periodieke bijdrage (min. vijf jaar) aftrekbaar is van de inkomstenbelastingen.

Wilt u meer informatie?

Neem dan contact op met Willem van Traa:

wvantraa@xs4all.nl

of 06 51 28 16 57.

Stichting
het Historisch
Gebruiksglas
103

Ina Isings Prijs 2024 Call for papers

voor historisch gebruiksglas

Prof. Dr Ina Isings Glasprijs

Het Historisch Gebruiksglas (www.hethistorischgebruiksglas.nl) nodigt medewerkers van musea, universiteiten, bibliotheken, erfgoed diensten en verzamelaars uit artikelen in te zenden voor de Ina Isings prijs (€ 1.000) over historisch gebruiksglas. In 2016 ging de prijs naar Michel Hulst voor 'Rariteit of Alledaags' over glas in beerputten in de Amsterdamse Jodenbreestraat en in 2018 naar Hans-Georg Stephan voor 'Das mehrkantige Stangenglas, eine Grundform der Trinkgefäße der Renaissance in Europa'. In 2020 won Jerzy Kunicki-Goldfinger de prijs voor 'In search of quality; Façon de Venise vessels made of K-rich glass excavated in Elbląg (Elbing), Poland'. De Isingsprijs 2022 gaat naar Marieke van Winkelhoff voor 'Een nieuw licht op het gebruik van glazen vaatwerk in het Merovingische grafritueel'.

De inzendingstermijn sluit op 1 april 2024. De beoordeling is in handen van een jury, bestaande uit Kitty Laméris, Marianne Stern, René van Beek en Michel Hulst. In het najaar van 2024 is de prijsuitreiking op het jaarlijkse symposium van de stichting.

De in te zenden artikelen dienen aan de volgende voorwaarden te voldoen:

De -nog niet eerder gepubliceerde- tekst is geschreven in het Nederlands, Engels of Duits, telt maximaal 3500 woorden en staat in WORD. Het artikel is voorzien van illustraties in JPG. Het artikel is wetenschappelijk verantwoord én begrijpbaar voor de geïnteresseerde leek. Door inzending stemt men in met de publicatie van het artikel onder de verantwoordelijkheid van de Stichting het Historisch Gebruiksglas.

Correspondentie over de prijs en inzendingen naar:

glasprijs@hethistorischgebruiksglas.nl.

Postadres:

Het Historisch Gebruiksglas, Rotterdamse Rijkweg 190, 3042AV Rotterdam.

Ina Isings Prize 2024 Call for papers

for historical utility glass

Prof. Dr Ina Isings Glass Prize

The Foundation for historical utility glass (www.hethistorischgebruiksglas.nl) wants to increase the knowledge of historical glass and to encourage research. The Foundation awards since 2016 every two years the Prof. Dr Ina Isings prize for the best article. The winner will receive a cash prize of €1,000, and her or his article will be published in our Yearbook and website. We ask collectors, antique dealers, employees of museums, universities, heritage services and others to put their knowledge, research results or questions in writing. To reach a wide audience, the articles should be both scientifically sound as understandable for the interested layperson and have no more than 3500 words.

All entries will be judged by a jury of people who have earned their spurs on the subject of historic glass. Previous awards have gone to 'Alledaags of rariteit, een bijzondere archeologische glasvondst in twee beerputten in de Jodenbreestraat in Amsterdam' by Michel Hulst, to 'Das mehrkantige Stangenglas, eine Grundform der Trinkgefäße der Renaissance in Europe' by Prof. Dr Hans-Georg Stephan and to "In search of quality; Façon de Venise vessels made of K-rich glass excavated in Elbląg (Elbing), Poland" by Jerzy Kunicki-Goldfinger. The Isings Prize 2022 goes to Marieke van Winkelhoff for 'A new light on the use of glass vessels in the Merovingian burial ritual'.

The submission deadline for this Isings Prize will run until April 1st 2024.

Correspondence about the price and submissions go to

glasprijs@hethistorischgebruiksglas.nl

The mailing address:

190 Rotterdamse Rijkweg, 3042AV Rotterdam, Netherlands.

Ina Isings Preis 2024 Call for papers

für glashistorische Beiträge

Bestel het Jaarboek

Prof. Dr Ina Isings Glaspreis

Die 'Stiftung Historisches Gebrauchsglas' (www.hethistorischgebruiksglas.nl) dient der näheren Erforschung von historisches Glas: Objekte, die sowohl im Alltag wie auch bei speziellen Anlässen oder Feierlichkeiten zum Einsatz kamen. Auf der Suche nach spannenden Artikeln zu diesem Thema sind Sammler/innen, Antiquitätenhändler/innen, Kuratoren/innen, Restauratoren/innen sowie Volontäre/innen und Studierende aufgerufen, ihre Kenntnisse und Thesen auf Papier zu bringen. Ermöglicht durch einen Fond erhält der/die Verfasser/in des besten Beitrages ein Preisgeld in Höhe von € 1.000,-.

'Alltäglich oder Rarität, ein außergewöhnliche archäologische Glasfund aus zwei Kloaken in Amsterdam' von Michel Hulst gewann den 2016 Preis. Den 2018 Preis war für Prof. Dr Hans-Georg Stephan für 'Das mehrkantige Stangenglas, eine Grundform der Trinkgefäße der Renaissance in Europa'. Den 2020 Preis gewann Jerzy Kunicki-Goldfinger für 'In search of quality; Façon de Venise vessels made of K-rich glass excavated in Elbląg (Elbing), Poland'. Der Isingspreis 2022 ist für Marieke van Winkelhoff für 'Ein neues Licht auf die Verwendung von Glasgefäßen im merowingischen Begräbnisritual'. Der eingereichte Artikel wird von einer Jury bewertet, die sich aus einem ausgewählten Kreis von Glasexperten aus unterschiedlichen Bereichen zusammensetzt. Der Vorstand und die Jury laden jeder ein zu dem Ina Isingspreis 2024. Wir sehen daher Ihren Beitrag mit Interesse. Schließen Sie die Einreichung spätestens bis zum 1 April 2024.

Der eingereichte Artikel sollte folgenden Bedingungen erfüllen:

Der Beitrag ist in der niederländischen, englischen oder deutschen Sprache zu schreiben, umfasst max. 3.500 Wörter, wurde bisher noch nicht publiziert und ist wissenschaftlich fundiert, muss jedoch auch für interessierte Laien verständlich sein. Der Text ist als WORD-Dokument, die Abbildungen als JPG-Dateien einzureichen. Durch Einsendung eines Beitrags wird eingestimmt mit der Veröffentlichung von den Artikel unter der Verantwortung der Stiftung (contact@hethistorischgebruiksglas.nl).

Für Fragen über dem Preis und Einträge wenden Sie sich bitte an folgende Kontaktadresse:
glasprijs@hethistorischgebruiksglas.nl

Die Postanschrift ist

Het Historisch Gebruiksglas, Rotterdamse Rijweg 190, 3042AV Rotterdam, Niederlande.

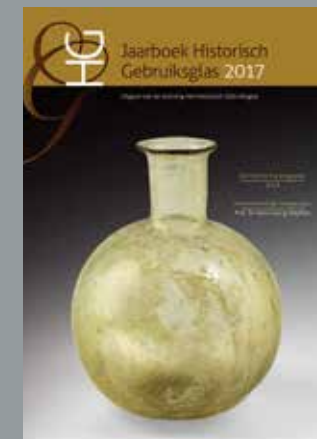
Degenen die nog geen Jaarboek Historisch Gebruiksglas hebben besteld, kunnen dat alsnog doen door € 20,- (inclusief verzendkosten) over te maken naar :

NL61 RABO 0305 005 19 tnv Het Historisch Gebruiksglas

Ook van vorige jaargangen zijn nog exemplaren op voorraad.

Alle zes jaargangen komen voor € 90,- bij u thuis in de bus.

Bestellen kan via: contact@hethistorischgebruiksglas.nl

Henk-Martin Goldschmidt studeerde klinische chemie in Utrecht, Delft en New York. Hij promoveerde op multivariate statistiek aan de Universiteit van Utrecht en van Brussel. Samen met zijn vader (bedrijfs-econoom en gepassioneerd kunstverzamelaar) publiceerde hij een artikel over de beoordeling van de kwaliteit van kunst (J. of Accred. and Quality Assur. 6(9): p 435-439, 2001). Hij is curator van de LIPS museumcollectie van sleutels en sloten. Samen met Albert Six onderzoekt hij het glas graveerwerk van de achttiende-eeuwse familie Sang.

Piet Kleij is geboren in Wormer en zocht al op de lagere school naar scherven. Na een studie archeologie aan de UvA. onderzocht hij scheepswrakken bij Archeologie Onderwater van het ministerie van OCW. Hij beschreef vondsten (aardewerk, glas, leer, hout en metaal) uit totaal dertien wrakken. Ook hielp hij bij het opduiken van scheepswrakken in de Wadden- en Noordzee. Later was hij gemeentearcheoloog in Oosterhout, wvd. provinciaal archeoloog van Brabant en archeoloog en aardewerk- en glasspecialist bij het Archeologisch Dienstencentrum, ADC. Daar deed hij bij de Betuweroute onderzoek naar vroegmiddeleeuws aardewerk. Hij is sinds 2000 gemeentelijk archeoloog bij Zaanstad en Oostzaan en vanaf 2008 ook voor Wormerland.

Mette Langbroek, MA schrijft aan de Universiteit Leiden een proefschrift over de rol van kralen in de Merovingische economie, als deel van het Rural Riches-project, gefinancierd door de European Research Council.

Mienke Simon Thomas studeerde kunstgeschiedenis in Utrecht en promoveerde in 1996 aan de Vrije Universiteit in Amsterdam op haar onderzoek 'De Leer van het Ornament'. Sinds 1993 werkte ze als conservator in Museum Boijmans Van Beuningen. Daar maakte zij een twintigtal tentoonstellingen waaronder Hand Made (2013), Design Derby Nederland België (2015) en nederland<>bauhaus. pioniers van een nieuwe wereld (2019). Zij sloot haar loopbaan in Rotterdam af met het boek Voortschrijdend inzicht, over de geschiedenis van de afdeling vormgeving in het museum. Haar bijdrage op het symposium is op dit boek gebaseerd. Na haar pensionering in 2021 is Simon Thomas actief in de Stichting Leidse Deken in haar woonplaats Leiden.

Mieke Tolboom studeerde Museologie aan de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten en Europese Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zij deed een materiaalonderzoek en een afstudeeronderzoek naar het laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse glas van het Vrijthof en de Pandhof in Maastricht. Sinds 2002 werkt zij als archeoloog bij onderzoeksbureau BAAC. Haar interesse ligt bij archeologisch onderzoek in stedelijke contexten. De afgelopen jaren heeft zij haar werkzaamheden voor BAAC naast het veldwerk meer toegespitst op het onderzoek naar glas uit diverse perioden. Glas uit de late middeleeuwen tot en met de nieuwe tijd, inclusief het gebruiksglas uit de eerste helft van de twintigste eeuw, is wat het meest door haar handen gaat.

Anna Marieke van Winkelhoff voltooide haar bachelor en research master vroegmiddeleeuwse archeologie aan de Universiteit Leiden. Haar afstudeerscriptie schreef ze over de rol van glazen vaatwerk in het Merovingisch (vroegmiddeleeuws) grafritueel. Ze werkt als archeologie adviseur bij het Erfgoedhuis Zuid-Holland.

Colofon

Bestuur

Mr Willem van Traa, *voorzitter*

Nelleke Nicolai, *arts, secretaris*

Drs David Willem van Traa MBA, *penningmeester*

Johan Soetens

Michel Hulst

Vormgeving en productie

Ituri Marketing en Vormgeving, Bussum

Druk

Mazeline/De Groot Drukkerij Goudriaan

Uitgave

oktober 2023 ISSN 2665-9530

Sponsors

Het Cultuurfonds beheert ruim 400 CultuurFondsen op Naam. Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een bijdrage uit het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde het Hugo van Win Glasfonds.

Heeft u ook een fascinatie voor oude flessen en glas?

De verzamelaarsvereniging de Oude Flesch heeft dat al meer dan veertig jaar. Word lid en deel uw kennis en vragen met ons. En ontvang vier maal per jaar ons Glashistorisch Tijdschrift.

€ 50,- per jaar

Volg ons op www.deoudeflesch.nl en Facebook

Beleef keramiek en glas van alle kanten...

Al 70 jaar toonaangevend!

Word lid en ontvang:

Drie keer per jaar het tijdschrift Vormen uit Vuur, vol met boeiende artikelen over hedendaags en historisch keramiek en glas. Onmisbaar voor iedere liefhebber en verzamelaar.

Uitnodigingen voor activiteiten

Neem deel aan de excursies waarbij autoriteiten uit de wereld van keramiek en glas u rondleiden door een bijzondere tentoonstelling, achter de schermen van een museum of u meenemen naar een besloten particuliere collectie.

Nieuws in uw inbox

Ook ontvangt u regelmatig onze nieuwsbrief VLAM! met alles wat u wilt weten over de komende activiteiten van de vereniging en actuele ontwikkelingen in de wereld van keramiek en glas.

Schrijf u in via: www.vormenuitvuur.nl

Nederlandse Vereniging van Vrienden
van Ceramiek en Glas

-----SINDS 1953-----

